

É R T E K E Z É S E K
A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM,
FILOZÓFIAI INTÉZETÉBŐL

Igazgató: BARTÓK GYÖRGY egy. ny. r. tanár.

2. SZÁM.

TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ALAPOK BÖHM KÁROLY RENDSZERÉBEN

ÍRTA
JOÓ TIBOR

SZEGED, 1929.

»Studium« Könyvkereskedelmi és Könyvkiadó Rt. főbizománya
Budapest, IV., Múzeum-körút 21.

1929.
ENDRÉNYI LAJOS NYOMDA ÉS HÍRLAPKIADÓ VÁLLALAT R.-T.
SZEGED.

ELŐSZÓ

Azt a feladatot, melyet e dolgozatban teljesíteni iparkodtam, pontosan kifejezi választott címe. Nincs minden ok nélkül u. i. az, hogy nem »Böhm Károly történetfilozófiájá«-t választottam tárgyul. Tudományunk, a fiatal tudományok szokása szerint, rendkívül gyors lendülettel, de kerülő utakon fejlődött ki és csak a legutolsó időkben jutott el problematikájának tisztázásához. Ma kezdjük világosan látni feladatait. Az a kutatás, melyet Böhm a történet filozófiájának nevezett, mint igyekezni fogok kimutatni, nem arra a kérdés-komplexumra irányul, melyet ma a történetfilozófia neve alatt összefoglalunk. De e nagy gondolkodó műveiben számtalan olyan megállapításra bukkanunk, melyek nagy sikerrel érvényesíthetők tudományunk máig felvetődött kérdései vizsgálatában. Ezeket igyekszem itt rendszeresen összefoglalni és kibővíteni az alapvető elmielkedéseiből levonható következtetésekkel. Ilyenformán szándékozom nyújtani a történetfilozófia alapjait Böhm rendszeréből levonva. Nem térek rá az összes kérdésekre, — annyival, kevésbé tehetném ezt, mert hiszen egy tudomány kérdései vég nélkül szaporíthatók, — de az alapvető problémákat, gondolom, mind sorra veszem.

Munkám megengedhető terjedelme is köt. Ezért néhány olyan feladat teljesítéséről is le kellett mondanom, melyeket pedig szívesen vállaltam volna. Nem vettem össze Böhm eredményeit a kutatás mai eredményeivel. Pedig az összevetés kapcsán Böhm kivételes éleselmjúsége, mélysége, előrelátása, »modernsége« még jobban kidomborodott volna. De a történetfilozófia irodalmában járatos olvasónak önként szemébe fog tűnni sok párhuzam. Ilyenkor ne felejtjük el, hogy Böhm megelőzte a külföldi gondolkodókat. Mellőztem a polémiát is. Csupán a történetfilozófia tárgykörének meghatározásakor nem tudtam erről lemondani. Böhm történetfilozófiai felfogásának fejlődésére

is éppen csak utalok. A dolgozat címének megfelelően, a kialakult-rendszerében foglaltakra helyezem a fősúlyt. Sokkal fontosabbnak tartottam, hogy *Böhm* egész gondolkodásmódjának kialakulását vázoljam röviden. Ez sokkal mellőzhetőbb magyarázó értékű.

Böhm tanait azonban igyekeztem részletesen bemutatni. S Itt, amikor csak tehettem, a szószerinti idézésnél maradtam hogy magát a nagy filozófust halljuk. Némely helyen azonban ez lehetetlen volt, vagy fejtegetései terjedelmessége miatt, vagy azért, mert egész rendszerén átvonuló általános vonásokról volt szó. Ez utóbbi esetekben a pontos lapszerinti hivatkozás kisjérlete is meddő próbálkozás lett volna.

Bármily részletes is igyekeztem lenni, érzem, hogy e dolgozatban bemutatott alapelvek teljes megértése csak azok számára lehetséges, akik ismerik *Böhm* műveit. Szomorú, de tény, melyel számolni kell, hogy számtalan, a filozófia iránt érdeklődő férfiú él Magyarországon, kik számára legnagyobb filozófusunk idegen. Mégis, mintha lassacskán javulna a helyzet. S a tanítvány legnagyobb örömét az nyújtaná, ha e dolgozat a Mester szolgálatában, ha bármi keveset is, teljesíteni tudna.

Szeged, 1928. november hó.

Joó Tibor.

BEVEZETÉS*

Ha egy olyan általános formulát keresünk a filozófia feladatának megjelölésére, melybe az összes erre vonatkozó elméletek alapvető gondolata belefér, nem találhatunk jobbat, mint azt, amelyből Böhm nagy művének címe is kisarjadt. A filozófia ösztönzője az ember kíváncsisága önmaga iránt, feladata ennek a kíváncsiságnak a kielégítése, tárgya valóban »az ember és az ő világa.«¹ És bármily szigorúan tartjuk is magunkat a filozófia — gyakorlati szűret is: irányelveket ad az emberhez — magatartás oműdatos teljesítésére, épen azáltal, hogy az emberi mivoltot vizsgáljuk a világgal elemzéseiben feltárja.

1906. Természetesen bőven volt idő a gondolkodás történetében, mikor maga az egységes, eleven ember a vizsgálódásokban elsikkadt. De ezek a korok meddőségükkel csak az elégedetlenséget vívták ki. Ismeretes *Sokrates* panasza a korabeli tudomány ellen.² S az újkorban az empiria követelésének egyik sikere énen az eletteljesébb embervizsgálat. *Hume* írja egy ifjúkori levelében, hogy a régiek erkölcsfilozófiája ebben a bajban szenved, hogy nem vette tekintetbe az emberi természetet, melytől pedig az erkölcsfilozófiának függenie kell.³

Szinte csodálatos, hogy az ember mivolta után kutatva, egészen a legutóbbi időkig nem fordultunk a leggazdagabb, legtermészetesebb adattárhoz, magához az emberi nem élet-rajzához, a történethez. Természetesen a történet felett minden időben elmélkedtek, de épen az itt jelzett céllal történő vizsgálá-

lása egészen újkeletű. Mert az antik mondás, »história est; magister vitae« egészen köznapi gyakorlati értelmű, nem azonos a mi felfogásunkkal, mely teoretikus tanulságokat vár, nem pedig útmutatásokat a politikus vagy hadvezér számára, noha nem tagadjuk, hogy felhasználható a történet ilyen »magister« szerepre is. A középkor pedig nem az embert kereste a történetben, hanem az Istent. Annak a belátására, hogy az embert a történetből meg lehet ismerni, mert ő ennek tényezője s így meghatározója, amivel együtt jár, hogy a történetet az ember mivolta magyarázza meg, ennek a belátására nem juthatott el a gondolkodás addig, míg fel nem ébredt benne a »történeti érzék«, a fejlődésnek, valamely lényeg kibontakozásának a meglátása, és az ember megbecsülése a humanizmus korában. Majd ugyancsak *Hume* volt nyilván az első, aki megpendítette *Dilthey* híres mondását, »was der Mensch sei, das erfährt er ... durch die Geschichte.«⁴ Ő írja, hogy »ai. történet leginkább csak arra való, hogy fölfedezze az emberi természet állandó s általános alapsajátságait ...«⁵ A filozófia történetének egyik paradoxonja mármost az, hogy a történelmi anyag filozofikus kezelését egyenesen *Hume* nagy tanítványától, *Kant*tól számíthatjuk, ettől a »történetietlen« gondolkozású⁶ matematikus elmétől. Igen, mert noha ő nem dolgozott ki rendszeres történetbölcseletet,⁷ az ilyen irányú munkálatoknak mégis meg kellett indulni követői kezén. U. i. ő tette vizsgálat tárgyává magát az emberi szellemet legbensőbb lényegében, s mikor a szellem megízlelte ezt a statikai vizsgálatát »önmagának, természetes következménykép hozzálátott a dinamikai vizsgálathoz a történetben, melyet aztán önkifejléseként ismert meg. Ezzel korántsem akarjuk figyelmen kívül hagyni azt a tény, hogy a történetfilozófiai reflexió gazdagon gyümölcösözt: *Kant* előtt is. Sőt nézetem szerint *Kant* kopernikusi fordulata is ugyanabból az általános korszellemből magyarázható, mely ugyanezekben az évtizedekben megteremtette a történelem tudományos művelését is: az egész kor antropológiai érdeklődéséből. Hasonló fordulatot az érdeklődés terén megért már az emberiség néhányszor. így a hellén szofisztika idején, majd a humanizmus korában és napjainkban a naturalizmus után. De

⁴ Ges. Schrftn. V. 180. 1.

⁵ I. m. 72. 1. Csak éppen rámutatok egyúttal *Hume* egy másik érdemére is, mely eddig tudomásom! szerint nem vétetett figyelembe, hogy a tudományok osztályozása kapcsán megállapította, hogy szemben az általános törvényeket kutató politikával, természetfilozófiával, fizikával» kémiával a történelem egyes tényekjét vizsgál, u. o. 143. 1.

⁶ Spranger: Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft. 1905. 18. 1.

⁷ Csírákat, melyek nagyon ösztönzőleg hatottak tanítványaira,, kimutat nála Spranger i. m. 29. sk. 11.

az kétségtelen, hogy a történetfilozófiát rendszeres tudománnyá *Kant* tanítványai avatták! s a logikai megalapozás őhozzá megy vissza. *Windelband* és *Rickert* óta ez már megingathatatlan tudományos közvélemény.

Nem szorul ma már bizonyításra a pozitívizmus és naturalizmus káros szereplése sem. Ez egy időre visszazorította a német idealizmus szellemét, mely valóban a szellemnek, így az ember lényegének, s tehát a történet legbensőbb tényezőjének vizsgálatát tűzte ki célul, s ilyenformán a történet magyarázatának egyedül eredményekkel kecsegtető útján indult eb, ha sokszor vak vágányra futott is. A pozitívizmus és naturalizmus magában a történelemtudományban egyfelől az adatgyűjtésre helyezte a fősúlyt, s ezzel ugyan lehetővel tette egyáltalában a tudományos tisztánlátást, de viszont, legalább is egyelőre, mint egy felkavart porfelhőbe eltakarta a lényeget; másfelől módszerében tilalmassá deklarált minden fantáziát és intuíciót, melyről pedig ma már bebizonyosodott, hogy nélkülözhetetlen a tudományban is a szintézis számára. Történetfilozófiájában pedig úgy járt el, mint lélektanában. Amint itt a fizikumnak szolgáltatva ki a lelket, úgy ott a szellemi embert mint történeti tényezőt majdnem jelentéktelenné fokozta le, s a naturális tényezőket emelte döntő fontosságra; amint lélektana atomizálta és mechanizálta a lelket, úgy történetmagyarázata adatokat rakott egymás mellé s induktíve próbált mechanikus törvényeket megállapítani, ahelyett, hogy a lényeget igyekezett volna kielemezni s abból érteni meg a jelenségeket. Ilyenformán, törvényeket kutatva, melyek szerint a külső jelenségek *Megisméltődnek*, közel állt a pozitívizmus ahoz, hogy egyenesen elveszítse a történeti érzéket, a fejlődés és egyszerűség gondolatát. S veszélyeztette mind a történetírás, mind a történetbölcselet eredményességét.

Reakcióként jött *Dilthey* és *Windelband*, egyik a gyakorlati történetírás felől, a másik a teoretikus filozófia legbensőjéből és jött egy csodálatos fellendülése az ember mivolta utáni kutatásoknak.⁸ Ma pedig a történetfilozófia a gondolkodás hom-

⁸ Nem szabad azonban itt megfeledeknünk *D r o y s e n* érdeméről sem. ő, *H u m b o l d t* hoz kapcsolódva (Istd. Grundriss der Historik. 3. kiad. 1882. 6. 1.), összekötő kapocs az idealizmus és neokantiánizmus között. Művének tartalmi történetfilozófiai részei a legnemesebb humanizmusból sarjadnak. Hogy pedig *Windelband*ot antropológiai érdeklődés: vezette, arra nézve hivatkozom a »Präudien« több értekezésre: Die Erneuerung des Hegelianismus (Pr. I. 270. 1.), Kulturphilosophie und transcendentaler Idealismus eleje és Kritische oder genetische Methode vége. ő a történelmet az értékant o r g a n o n-jaként fogja fel, eszmélési területeként. És »Normalbewusstseins«-jában, joggal láthatjuk az emberi ideált. A Böhm! felfogása etekintetben js, mint sok egyébben, egészen rokon a *Windelband*éval. Számára a történet »az értékelés phänomenológiája.«

lokterében áll. Szempontja, az antropológiai szempont⁹ áthatja, nemcsak a szellemtörténetet, szociológiát és lélektant, hanem behatol az összes filozófiai diszciplínák területére.

Ez az egész irodalom egy tekintetben olyan egységes vonást árul el, mely ritkítja párját az egész tudománytörténetben; mind a német idealizmushoz kapcsolódik, főként legnagyobb hatású alakjához, *Hegelhez*. Valóban a *Windelband* által hirdetett »Erneuerung des Hegelianismus« korát éljük.¹⁰ Ez egészen természetes, mert az ő alapelvei a történetbölcselet egyedül lehetséges alapelvei. Az ő érdeme az empiria sürgetése, a fizikai tényezők jogának elismerése mellett a történetnek a szellem produktumaként való felfogása, az individuum döntő jelentőségének kiemelése, a szakadatlan látása a történetben, a teleologikus szempont érvényesítése, a fejlődés gondolatának középpontba állítása. Ezeket a szempontokat rendszeres kidolgozásban ő hagyta örökül ránk.¹¹

(Athenaeum XXI. 1912.) »Az érték¹ ezen phaenomenológiája (— história filozófiája) ily módon támaszul és bizonyoságul szolgál az axiológiának magának.« írja »Az »idea« és »ideál« értékelméleti fontossága« c. értekezésében (Magyar Filozófiai Társaság Közleményei XV. f. 1905. 34. l.) V. ö. E. és v. III. kf. 340. L: »Arra a sorrendre nézve ..., amelyben az Önérték kötelező ereje fokilag megnyilvánul, úgy alz egyesek élete, mint a művelődés történelme ad ujjmutatásit.« S ami Windelbandnál a »Normalbewusstseinen«, az Böhmiél a szellem, erről pedig határozottan kijelenti, hogy »annak ismert korikrét formája: az: ember ideája.« (U. o. 13. l.) S főiműve IV. k.-ben így teszi vallomást kutatásai céljáról: »belső ösztöntől nyugtalanítva, kíváncsian azt óhajtottam kideríteni: vájjon, miinek bukkan az ember fel a Föld kérgére? az-e a hivatása, hogy csak megrágyázza a talajt új nemzedékek hasznára — esetleg piszkoljon szülőanyja keblére, hogy tisztább gyermekeinek dolgozhatnak, míg e mooskos életnek nyomait eltakarítják —? vagy van-e talán oly rejtelmes) ereje, hogy az ő lényege közepéből kiszáradó finom szálakkal kapcsolatba hozza anyaföldünket a magas ének titkosan ránkmeredő beláthatatlan végtelenségével?« (4.1.)

⁹ Hogy a történetfilozófia ösztönző célja az ember megismerése, minden művelőjének egyöntetű véleménye. Windelbandot az imént idéztem, D.iffhey alaptételét is láttuk. Droysen ezt írja: »Die Geschichte ist das »gnothi seauton« der Menschheit.« (1. ml. 33. l.) Ugyanílyan értelemben beszél Spranger (Grundlagen. IX. l.), s idézi Ranket, Diltheyt, Simmelt, Troetschöt, Droysent, Schopenhauert. V. ö. u. o. 91. l., ahol kifejezetten egy véleményen van Windelbandal. Ugyanezt ismétli Rickerts System, Logos Bd. 12. (1923.) 1898. l.

¹⁰ V. ö. Windelband i. h. kívül, Rjckert: Die Probleme der Geschichtsphilosophie. 3. kiad. 1. sk. 117""Spranger: Grandi. 125. l. s főként Rothacker: Einleitung in die Geisteswissenschaften. 1920. fe. sk. 11.

¹¹ Ezen a helyen nem feladatunk Hegel rendszerének a kritikája. Csúpan minden kritikát kiálló és ma is elevenen ható szem-

2. BÖHM KÁROLY ÉS A TÖRTÉNET.

Böhm Károly számára nemcsak gondolkodásának mélysége és hatalmas rendszeralkotó ereje biztosít kivételes helyet a filozófia történetében, hanem tanainak jellege is. Az ő rendszere képviseli az összekötő hidat a múlt század elejének gondolkodása és napjaink között. Sajnos, a magyar tudományosság elszigetelt volta miatt, az egyetemes európai gondolkozásra hatás nélkül maradt; sajnos, mert ha nem így történik, nyilván sok újrakezdés és keresgélés megtakarítható lett volna. Mert ő nemcsak az idealizmus örökségét őrizte meg, hanem felhasználta és asszimilálta a pozitívizmus és biológizmus tanulságait is, s e két tényezőnek személyes gondolkodása fonálán történő kiegyensúlyozása folytán olyan eredményekre jutott, melyet a külföld tudományossága csak a legutóbbi időkben kezd utolérni.¹²

/Rendszere tisztára az eleven szellem filozófiája és tipikusan¹ historikus jellegű. Gondolkodása középpontjában az evolúció eszméje áll és a létet teljesen dinamikusan fogja fel.¹³ Ide vezette személyiségének kialakulása.

Ez a kialakulás tipikus esete a XIX. századnak, mintegy keresztmetszetben mutatja a legutóbbi száz év szellemi mozgal-

pontjait akartuk kiemelni. Őt magát tiszta érvényesítésükben megakadályozta metafizikai előfeltevése. »Der einzige Gedanke, irja, den die Philosophie mitbringt, ist der einfache Gedanke der Vernunft, dass die Vernunft, die Welt, beherrsche, dass es also auch in der Weltgeschichte vernünftig zugegangen sei.« (Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. Reclam¹. 42. 1. Ez az »einzige, einfache Gedanke« azqban elég volt, hogy teljesen tévútra vigye, annál is inkább, mert a »Vernunft«-ot még bizonyos előre megállapított természettel is felruházta.

¹² Ezt lélektani eredményeire vonatkozólag *Bartók* György mutatta ki. (A régi és az új lélektan. Protestáns Szemle. XXXVI. (1927.) 285. sk. 11.) Hogy ez mennyire így van, ahoz elegendő »Az »idea« és »ideál« értékelméleti fontossága« c. értekezése 27. 1.-nalt elolvasása.

¹³ ... a valóság nem holt tény, hanem fejlődő erő ... (A filozófiai irányok különbözőségének gyökereiről és megegyeztetésük lehetőségéről. Magy. Fil. Társ. Közi. II. f. 1902. 24. 1.)

mainak a harcát és nyugvópontra igyekeését. E nélkül a belső életrajz nélkül *Böhm* történeti szerepe és jelentősége is megérthetetlen. S ezenkívül is, a legelvontabb gondolkodás élete az elme néma magányában éppoly forró és izgalmas dráma nem egyszer, mint a lelegevőbb szenvedélyek küzdelme, s éppoly érdemes olvasmány lehet olyanok számára, akik az emberben egyebet is látnak a szerelmes vagy hatalomra törő férfiúnál.

E belső életrajz részletes megrajzolására e pillanatban sem hely, sem szükség nincsen.¹⁴ De mégsem mellőzhetjük a főbb mozzanatokra való utalást és az egész fejlődést meghatározó motívum felfejtését.

A filozófia egy igen lényeges vonás által különbözik az összes többi tudományoktól és e vonás által közeli rokonságba kerül a művészettel:¹⁵ a filozófia *élménye* a filozófusnak. A filozofálás, mint emberi tevékenység egyenesen lírikus motívumokból fakad fel: az ember, és pedig egy meghatározott, bizonyos habitusú, bizonyos helyen és időben, a maga egyéni életét élő ember keresi a maga és élete lényegét és értelmét, helyét, rendeltetését a világban. A filozófus, mint eleven ember megéli ezt a probléma-felmerülést, a keresést és a megoldást egy rendkívül komplex élményben, melyben testi és szellemi mivolta, külső körülményei, érzelmi és értelmi elemek olyan bonyolultságban fonódnak össze, hogy az soha végképen tisztán szálaira nem bontható, — s az eredményt aztán tiszta értelme előtt is igazolható formába önti.¹⁶ Épen abban van a filozofálás mélységes drámaisága, hogy a filozófus, habitusa folytán, melyben uralkodó az értelem, nem elégedhet meg költő módjára a fantázia világgépével, hanem csakis racionális megoldás nyugtathatja meg. Ez már magában véve visszaveri azt a támadást¹⁷ hogy talán ez a szubjektív motiváltság az igazság tárgyilagos kutatását veszélyeztetné. Épen ellenkezően áll a dologi Épen a személyes érdek biztosítja a legodaadóbb tárgyilagosságot. Aki

¹⁴ Elvégezte Bartók György: Böhm) Károly. 1928. és Böhm: Károly. (Naplójegyzetek.) Athenaeum XXI. k. (1912) 1. f. 1. sk. 11. Bő (adatokat nyújt Dr. Böhm Károly élete és munkássága. Besztercebánya. 1913. I. k. Böhm maga is tesz: vallomásokat művei előszavaiban.

¹⁵ Lsd. Dr. Böhm Károly élete és munkássága. I. 164. 1.

¹⁶ Ezt az élményt analizálja Spranger egy ritka mélységű kis írásában: Beethoven und die Musik als Weltanschauungsausdruck. (Werdandtt-Bücher Heft 2.) Nagyon érdekesen találkozik itt Böhm sokkal korábbi fejtegetéseivel, melyek »Az ember és világa« II. k.-ben láttak napvilágot. E kötetben elszórva a filozofálás egész lélektanát megtalálhatjuk. Spranger a filozofálás forrását egy »metaphysische Gefühl-ben találja. Böhm pedig »methaphysikai vágy«-nak nevezi. S e vágy arra tör, »hogy a mi öntudatlan« kincse volt az öntetnek, azt maga előtt öntudatos világszerkezet kezében meg-
lássá.« (E. és v. II. 237. 1.)

magának épít házat, feltétlenül a leggondosabban jár el, nehogy fejére omoljon.

Böhm rendszeralkotó élménye az volt, hogy gyermekkorának vallásos hitét életének sorscsapásai s a velük fejlődő értelme kioltották és a hitnek elvesztésébe nem tudván belenyugodni, pótlékát, igazolható formáját kereste.

Egész kialakulásának forrását ő maga írta le egy 1867-ből, tizenkilenc éves korából való önéletrajzában.¹⁷

A XIX. század elejének pietizmusától mélységesen áthatott polgár családban serdült fel. Készen kapott egy világképet, melynek központjában a jóságos, de igazságos szigorú Isten-anya áll, ki szeretettel örködik gyermekei felett, kormányozzál a világot bölcsességgel és jósággal, s a jólelkisímeret nyugalomával és az élet sikerének áldásával jutalmazza a tiszta, vallásos, becsületes életet. Tizenhét éves korában azonban súlyos csapások érték *Böhmöt*. Ebben az életkorban a serdülő ifjú a legbékésebb külső körülmények közepette is súlyos belső válságokat él át: először kerül szembe öntudatosan az én és a világ, s e kettő viszonyának problémáival. E válság annál súlyosabb, mennél mélyebb lelkületű az ifjú. *Böhm* ebben a korban vesztette el egy szörnyű betegség folytán édesapját, látta családjának széthullását, tapasztalta az emberek önzését, szívtelenségét és az élet ridegséget. »Viszálykodások az örökség ügyében szétdarabolták a családot, magamra hagytam ezen egoisticus perek között s így lelkileg megtörve elváltam szüleim sírjától s árván jöttem vissza Pozsonyba ... A sok vita rokonaimmal most kezdődött el. Minden apróság sértésnek *vétetett*, mostoha anyám is panaszkodott gyámtyámnál mintha a fiúi tiszteletet mellőzve illetlenül viseltetem volna iránta, az idegnek szívtelensége s a friss sebek fájdalmai — ezen körülmények tagadhatatlanul elegendők kimenteni életemet a VII. osztályban. Rossz társaságba, szerbek közé vegyültem, s így adtam magamat az orgiák mindenféle nemeinek, míg testileg megrongálva, lelkileg kiégetve, mint egy vulcan, végére értem az iskolai évnék ... Hogy vallási tekintetben ily körülmények között előre nem haladhattam (vagy igen?) bizonyítják elmélkedéseim a vallás tárgyairól, melyeket naplómba feljegyeztem s melyekért az egyház rögtön akasztatna.«¹⁸

¹⁷ Ebben az évben Böhm mint pozsonyi teológus, öt társával baráti szerződést kötött. Emlékül mindnyájan egy-egy könyvecskét kaptak, melybe beleírták a Böhm által fogalmazott »Szerződés«-t és ki-ki a maga önéletrajzát, s fedelére »Barátság és szabadság« jelszót. E kiadatlan, — pedig rendkívüli kortörténeti érdekessége, — mű egyik példányát a baráti kör egyik tagjának, néhai Petrovics Soma szentesi evangélikus esperesnek a hagyatékából olvashatam, utódjának, Bottyánszky János nt. úrnak szívességéből. A következőkben ezt az önéletrajzot használok forrásul.

¹⁸ Ismerteti Bartók: Böhm K. Athenaeum. XXL (1912.), 1..

E naplójegyzetek a világot kormányzó Isten helyére a vak véletlent állítják és egészen materialista alapra helyezkednek. A hitéiben csalódott ember álláspontja ez: a megcsúfolt idealizmus helyét a naturalizmus, a vallásos erkölcs helyét a hedonizmus foglalja el. De *Böhm* nemles lelkületét ez az oppozíció, a keserű, nihilizmus daca nem elégítette ki, s ettől fogva egész élete nem más, mint szakadatlan, elszánt, kétségbeesett harc a tovább is mostoha életével, a korabeli tudomány materializmusával és lapos racionalizmusával és saját metsző kritikus értelmével az elveszett idealizmus visszahívásáért.

Számunkra az a legnevezetesebb ebben a fordulatban, hogy ekkor válik filozófussá. Tehát nem »tudományos ambicióból«, hanem az élet eseményeinek hatására, megrendítő élményként! S így az első probléma, mellyel gondolkodásának kényszerűen meg kell vívnia harcát, nem valamely részletkérdés, hanem maga az Egész: a vilárend talánya. Ére pedig egészen személyes érdekből kíváncsi: érzi, hogy ő maga is tagja, az Egésznek, sorsa a világ rendjének következménye, tehát ennek megoldása saját énje talányának a megoldásához vezet. Így lesz a lírából objektív tudomány. Azonban még sokáig ott kísért a személyes érdekek a tudományos kutatásban és fel-felcsukló hangja sohasem hallgat el végképp.¹⁹

Semmiféle alkotás sincs a közösségen kívül, tehát nem lehet elszigetelt. *Böhm* előtt is ott állott a filozófia hagyatéka, mellyel számolnia kell: honnan önálló kutatásainak is ki kellett indulnia. Hangsúlyoznom kell, hogy mindég saját megfontolása, a megélt tudattartalom analízise volt a legfontosabb tényező elméletének formálásában, de asszimilálta természetesen a saját eredményeivel konvergens idegen eredményeket is és ezek kutatásaiban segítettek. Két nagy világnézeti áramlat kereszteződik benne: a naturalizmus és az idealizmus. (Ezeket most a XIX. századbeli tudományos iskolákat értjük.) E kettőt kibékíti, illetve ellentmondásukat el iminálja *Kant* ismeretelméleti kritikizmusa alapján, mikor a megismerés tárgyául kizárólag képeinket, a tudat tartalmát állítja és a »Ding an sich«-et teljesen eltávolítja a kutatás köréből. Marad tehát egy szellemi valóság az idealizmus tanai, értelmében, de a szellemi valóságra a biológizmus szempontjait alkalmazza, s így születik meg *Böhm* rendszerének központi fogalma: az *öntet*. Ebben a *Fichte* »Selbstsetzung«-ja biológiai elemekkel színeződik, s így nem 'csupán racionalizált absztraktum, hanem élettelejesebb meleget nyer az irracionalitások belevitelével. Ez az öntet a szellemi valóság, tehát a valóság projekciója: önállóság, önfentar-

sk. 11. és Dr. B. K. élete, stb. I. 40—42. 11.

¹⁹ Ennek belátására elég egy pillantás «Az ember és világa» IV. k.-e, — melyet élete utolsó esztendejében fejezett be, — »Bevezetés«-ének első lapjára.

tás, (önkifejlés.²⁰

Ez az a mozzanat, — egyúttal *Böhm* rendszerének központi mozzanata, — melyre azt az állításunkat alapítottuk, hogy gondolkozásmódja alapján historikus. Itt az előtérben nyilvánvalóan a fejlődés gondolata áll.

A fejlődés gondolata erőteljes hangsúlyozással az idealizmus' iskolájában bukkan fel. Itt merőben a szellem, az öntudat fejlődésére alkalmaztatik, dialektikus menetében az egyénre és történelmi formájában az emberi szellem történetére. Ezt a fogalmat aztán *Darwin* alkalmazza, de ő meg viszont pusztán a materiális naturára. Az újabb fordulat *Böhm*nél következik be. Ő a biológiai evolucionizmust pszichológiaiakra fordítja át: minden élőlény, növény, állat, ember egyként öntet, Én, csak különböző fejlődési fokon. Ilyenformán az egész kozmosz életét egy roppant históriává oldja fel, melynek folyamán az Öntet ösztönei fejlenek ki az eleddig legmagasabb fokig, az öntudatos emberig, kiben aztán az önértékek fejlenek tovább alkotásaiban.

Teljesen félreértené azonban *Böhm* tanait az, aki itt a filogenezisre gondolna, ő maga nyomatékosan elutasítja ezt a gyanúsítást: »Nagyon tévesen fogná fel ezen fejtegetést, aki: belőle azt olvasná ki, hogy az emberben észlelhető ösztöni vonatkozásokat alsóbb fokú állatok folytonos tökéletesedéséből akar-tam levezetni. Az evolutionismus metaphysika; mi nem vagyunk metaphysikusok ... nincsen mondva, hogy az amaebából differenzírozás által a többi állatok s így az ember is keletkeztek, volna. Csak annyi világos, hogy itt egy alapterv folytonosan kibővült alakban lép fel, s ez véleményem szerint positiv tény s minden metaphysikai magyarázattól független.«²¹ Tehát csupán arról van szó, hogy magla a létező valóság, — melyet *Böhm* metaphysikailag nem határoz meg, mert azon a szellemi képen kívül, mely tudatunk tartalmát képezi, egyéb ismereti tárgyunk nincs, — különböző fejlettségi fokokon, — egyre több és egyre öntudatosabb funkciókkal felruházott lényekben, — áll előttünk, de kvalitásában mindég ugyanaz a valóság. E valóság egy pszichofizikai egység, melyhez hozzátartoznak, mint »résztétei, ösztönei« nemcsak a lelki értelmi jelenségek, hanem azok is, melyeket fiziologiaiaknak nevezünk. Ezt a valóságot ő szellemnek nevezi, minthogy közvetlenül az öntudatban ismerhető meg, de ez nem az idealizmus »Vernunft«-ja csupán. Ez az egység fejlődik az élőlények során át és az emberi öntudatban és tartja fent magát a projekció által.

²⁰ Itt és a következőkben is lehetetlen a pontról-pontra való hivatkozás. Böhm egész műve szolgál bizonyításul. Lsd. főként, azonban »Az e. és v.« II. k.-ét. Ennek már a címe is — »A szellem élete« — biológista lélektant ígér.

²¹ E. és v. II. 128. I. V. ö. u. o. 13. sfc. 11., hol kemény kritikát mond hasonló megfontolás alapján a leszámaztatás teóriájáról.

Ebben a fogalomban, mely a szellemet, az önfentartást és a fejlődést foglalja magában, találkozik *Böhm*él az idealizmus és biológizmus.²² Mindkét világnézeti irányból döntő elemként a lét kontinuumának fejlődő tovamozgása, tehát a historikum legbensőbb lényege szövődik itt össze, s avatja *Böhm* valóság szemléletének módját történetivé.

De, hogy ehhez az így értett historizmushoz elszegődött, abban az objektív kutatások felszíne alatt ott van döntő motívumként élménye is. Nagy műve második kötetének előszavában írja sokat idézett vallomását: »megrendültem az örömtől, mikor egészen idegenszerű, sőt bizonyos fokban pesszimistikus szempontból kiindult kutatásaim végén gyermekkorom ideáljait, az emberek legjobbainak hitét, az emberiség küzdelmeinek vezércsillagát, nem mint idegen parancsot, hanem mint önfentartásunk egyenes következményét s lényünk elidegeníthetetlen sajátosságát szemtől szembe kiragyogni láttam.«²³ Ezeket az ideálokat pedig a fejlődés folyamában pillantotta meg: a fejlődő emberi öntetben és az emberi történet fejlődésében.

Akiben ennyire élt a historikum érzése, az nyilván tud nekünk valamit mondani a történetről. És valóban, *Böhm* művei tele vannak a történetre vonatkozó utalásokkal, fejtegetésekkel. Első publikált írása jórészt történetfilozofálás és a hagyatékából halála után megjelent első mű szellemtörténetírás.²⁴ Ez a dolgozat megkísérli összegezni *Böhm*nek a történet filozófiájára, vonatkozó elveit, szempontjait, megjegyzéseit és azokat rendszere alapjaival kapcsolatba hozni.

22 Apáthy István Böhm tanulmányozói számára mellőzhetően hasznos, de következtetéseiben, nagyon is vitatható, a természetvizsgáló elfoglaltságával rmlégt kritikájában (B. K. és a természettudományok. Dr. B. K. élete stb. III. k. 145. sk. 11.) kimutatja, hogy Böhm Darwin tanait nem ismerte közvetlenül. Számbaveendő megállapítás, de szerintem lényegtelen ateikintetben, mi szerepe van Böhm gondolkodásában a darwanizmusnak. Ő ismerte a biológizmus szellemét és ez számára, a filozófus számára tökéletesen elég is volt. — A legfeltűnőbb Böhm átítatódása a biológiai evolucionizmus szellemével értéktanában. »Az ember és világglax IV. k.-nek »A kozmikus érték rangfokozata« c. fejezetében a filozófia szinte teljesen összefolyik a biológiával, a filozófus rendszerző természettudóssá válik. Az élet jelenségek és élőlények érték-sorozata összeesik a biológiai fejlődéssorozattal. Ugyanitt hangsúlyozottan rámutat arra, hogy »mikor pedig a fejlődés gondolata uralkodóvá lett a biológiában, akkor az értékelés is előtérbe nyomult s mostanság éppen az evolutionismus adja az egész tannak legerősebb reális támaszát.« (89. l.) Sőt logikájában is alapvető ez a szempont.« ... az ítéletfajok nem mellérendeltségi, hanem függési viszonyban állanak.« S ezt a függési sort »az alapultság (fundatio) fejlődéstani gondola« fűzi össze. (269. l.) Viszont a logikum fejlődése képezi a gerincet a konkrét valóság mélyén. A biológiai evolúciós sornak s az élőlények értéksorának a mértéke a projek-

3. A TÖRTÉNETFILOZÓFIA.

A történetfilozófiát általában két problémakörre szokás tagolni: formális és tartalmi történetfilozófiára. Az első a történet megismerésével, a történetre alkalmazható kategóriákkal és a történelemtudomány módszereivel foglalkozik, a másik magát a történet anyagát, a benne megnyilvánuló jelentést, értelmet, lényegét, a megnyilvánulás módját, tényezőit, a történet általános jellegét, esetleges szabályszerűségeit vizsgálja.

Ez a felosztás *Böhm* ama tanában található meg dialektikai alapozását, hogy az ismeret két östényezője az Én és Nem-én. A formális történetfilozófia az ismerő Én funkcióit vizsgálja, a tartalmi a Nem-éhről alkotott képeket.

A történetfilozófia eme felosztása a legutóbbi nyolcvan év gyakorlatában alakult ki. *Droysenig* e tudomány kizárólag a tartalmi problémákkal foglalkozott, ő tette vizsgálat tárgyává a történeti megismerést »Grundriss der Historik«-jában. Ez a nagyjelentőségű mű még nem tárgyalja tervszerűen különválasztva a két problémakört, de a tárgyalás folyamán a problematika ebben a két irányban bontakozik ki. A neokantiánizmus rendszerezte ezt a felosztást, *Windelband*,²⁶ *Riókért*.²⁷ Ezt használja *Simmel*,²⁸ *Spranger*²⁹ és .....*Troeltsch*³⁰ Felfogásbeli eltérések, általános filozófiai alapelveikből következőleg vannak közöttük, de abban valamennyien megegyeznek, hogy nagyjában mind a történeti megismerést, mind a történet tartalmát a történetfilozófia egységes diszciplína jának kutatási körébe sorozzák.

ció fejlettségi skálája, mely az Én, az öntudat grádusaitól függ. (132., 141. sk. 11.)

²³E. és v. II. k. XII. 1.

²⁴B. K. összegy. ml I. k. Athenaeum. XXI. (1912.) 2—3, 4. f.

²⁶Geschichtsphilosophie. 1916. (Kantstudien, Ergänzungsheft 38.) 23. sk. 11.

²⁷Die Probleme der Geschichtsphilosophie. 3. Aufl. 1924. VII. 1. v. ö. Die Grenzen der naturwissenschaftliche Begriffsbildung 3—4 Aufl. 1921. 7. sk. 11.

²⁸Die Problem'e der Geschichtsphilosophie. 4. Aufl. 1922. 156. sk. 11.

²⁹Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft. 1905. 40. 1.

³⁰Der Historismus und seine Probleme I. 1922. X. 1-, 27. sk. 11.

Azt a kifejezést használtam, hogy »nagyjában.« Mert feltehetően a kérdés, hogy valóban olyan szervesen kapcsolódik-e egységes tudománnyá a két problémakör, ha két olyan ellentett tényezővel foglalkoznak, mint az Én és Nem-én. Vájjon nem csupán a gyakorlatban kialakult történeti terhet cipelnek-e magukkal ezek a férfiak, melynek kényelmetlenségét maguk is érzik? Hogy ez így van, elegendő az idézett helyek, megfigyelése. Csak *Rickertre* és *Troeltschre* mutatok rá különösképen, akik mindketten nagyon jól érezték, hogy terminológiai szempontból is döntő különbség van »Geschichtslogik« és »Geschichtsphilosophie« közt.³¹

Tény az, hogy ugyanazok a tudósok és ugyanazok a könyvek foglalkoztak egyikkel is, másikkal is, de azért tárgyi összefüggés is csak erőszakosan konstituálható köztük, — a közösen használt »történet« szóból, — ellenben döntő különbséget létesít az anyag, a célkitűzés és a módszer. Haj a történeti megismerést a történetfilozófia diszciplínája körébe sorozzuk, akkor, ha következetesen akarunk eljárni, akkor a hagyományos logikát formális természetfilozófiának kell neveznünk, mert az a természettudomány logikáját tárgyalta. Sőt még messzebb is mehetnénk, ha a matematikát is számba vesszük. Ilyenformán a logika, mint önálló diszciplína megszűnne. Ha fent akarjuk tartani, *minden* logikai kérdést, a történetet megismerő Én-t is, körébe kell utalni és a történetfilozófia elnevezést kizárólag! a történeti Nem-én vizsgálatára kell lefoglalni.³²

Ez a dolgozat az így körülhatárolt történetfilozófia problémáit tárgyalja *Böhm* Károly tanai alapján.³³

Első feladatunk tudományunk mibenlétének, jellegének, jelentőségének meghatározása, feladatainak, módszerének kitűzése.

A Nem-én hat az Énre, e kényszerű hatást az Én feldolgozza ismerő funkciói által és kivetíti, projiciálja képek alakjában. »A világkép ennél fogva egy centrum körül különböző

³¹ Grenzen. 10. 1. jegyzet. Der Historisml. i. h.

³² A magyar nyelv gazdagsága szerencsésen különbséget tud tenni a történet és a történelem között. Az egyik a valóságos historiai történetet jeleníti, a másik az erről szóló leírást, tudományt. Az u. n. formális történetfilozófia tehát a történelem logikája, a tartalmi pedig a történet filozófiája. Madzsar Imre: Lamprecht Károly történetelmélete. Századok 1908. évf. 484 l. műszavakat ajánl a két tudományág számára: »a történetelmélet a történet-t u d o m á η y-nak; a történetphilosophia a történelem-nek philosophiája.« Nyilvánvalóan! ellentmond a közhasználatnak.

³³ E tanok következményeit a történelem logikája számára nagyon pontosan vonja le Makkai Ernő: A történelem¹ megértése. Böhm Károly bölcsellete alapján felépíthető történetfilozófia alapelve. Dr. B. K. élete stb. III. IX³. ski. 11. Nagy tévedése azonban, hogy épen a tartalmi, vizsgálódásit M akarja zárni tudományunk köréből.

distanciákban elhelyezett, azaz belőle kifejlett visszahatások hálózata.« Ez az ember és világa. »Ezen hálózatnak átértése tudomány.«³⁴ A tudományos ismeretnek két foka van: 1. megtapasztalt tényeket jelentésük szerint kapcsoljuk s az egéi nek jelentési összefüggését vázoljuk.« 2. »ezen elrendezett tudjást tesszük tárgyunkká. Beláttuk, hogy a tudásban nemes; az objektív tárgy, hanem a subjektív alany is működött közre, s az alany ezen actióját tesszük vizsgálatunk tárgyává. Az eredmény a *philosophiai belátás*, mely az adott világgépben a tári és alany járulékait kifürkészi s azoknak összeműködését a világgép előállításában konstatálja.«³⁵ A filozófia eszerint a magyarázat tudománya. Magyaráz pedig azáltal, hogy a valós; tárgyas képét a projicálói. Én közvetlenül érhető funkciói vezeti vissza.³⁶ Az Én-nek azonban nemcsak az ismerés a projektív tevékenysége, hanem az alkotás is, mely értékesnek hit célok megvalósítására tör.³⁷ Az alkotás ténye az ismerő számára mármost ismét kép alakjában jelentkezik, ennek a képnek a magyarázatára, *mint alkotásnak* a magyarázatára természetesen az *alkotó* funkcióra való visszavezetés szükséges. Eszerint van a kényszerűen utánképzett »való világ« és a szabadon alkotott »kellő világ«, *Böhm* szavai szerint. Egyikkel foglalkozik az ontológia, a másikkal az axiológia.³⁸ Az ontológia alaptudománya a dialektika, »mert hiszen az ott vizsgált világkategorikák [az ismerő Én funkciói] éppen a világ gerinc fogalma tehát a valóságnak alkotó momentumai«; diszciplínái az »önmagát állító szellem tana« és a »természettudományok filozóphiája,«³¹ tehát az élőlények és az élettelen természet filozofia vizsgálata. Az axiológia alaptudománya az általános értékten diszciplínái a logika, etika, esztétika.⁴⁰

Kérdés már most, lehet-e ezek alapján *történetfilozófiáról* beszélni, s ha igen, mi a feladata, s hova soroljuk.

Böhmnek a kifejezett felfogása kérdéseinkre vonatkozók olyan, hogy éppen az ő itt kifejtett tudománytani princípium alapján kénytelenek vagyunk revízió alá venni.

Értéktenában a következőket írja: »a reflexió fokától függ az értékelés, az értékeléstől a választás, a választástól a cselekedet; a cselekedetből nyilvánvalóvá lesz a reflexió foka, *reflexió foka tehát a cselekedet értékénél a causa essendi; a cselekedet pedig a reflexió fokára nézve a ratio cognoscendi*. Ha az értékelmélet ki tudja mutatni, hogy az Én különböző fokai-val miképp függenek össze az egyes functio értékei, akkor az

³⁴ E. és v. IV. 8. 1.

³⁵ E. és v. IV. 168. 1.

³⁶ E. és v. I. 2., 26. sk., 259. sk. 11. II. 190. 1. IV. 350. 1.

3 E. és v. III. k. II. 1. 6. sk. 11. 204. sk. 11.

³⁸ E. és v. III. k. Előszó.

³⁹E. és v. III. k. VI. 1.

⁴⁰ E. és v. IV. k. 46. sk. 11. S3, sk. 11.

emberek egyéni és faji alkotásaiból meg lehet állapítani (az egyesnek és az emberiségnek abstractio-fokait, vagyis fejlődését. A művelődés történelme ezen munka nélkül alaptalanul tétovázik a történelmi tények útvesztőjében; — az egyes Karakter megértése sem lehetséges e nélkül. Ennek az *elvnek az alkalmazása a história philosophiája*, mely lényegében nem egyéb, mint az értékelés phaenomenológiája. Ezen helyen azonban elegendő annyi, hogy ezen nagyérdékű disciplina helyét és princípiumát, valamint methodusát megjelöltük.«⁴¹

Majd: »Az ideálok ezen haladását a sociológia vizsgálja, mely ezzel a história philosophiájává emelkedhetik.«⁴²

Azután: »Arra a sorrendre nézve ..., amelyben az önérték kötelező ereje megnyilvánul, úgy az egyesnek élete, mint a művelődés történelme ad újmutatást.«⁴³

Végül: »*abban, hogy az ideában at egyén és a köz fejlettségi fokát és értékét jel lehet ismerni, rejlik az idea és ideál fontossága az értékelméltre, az axiológiára nézve.* Ezzel pedig az axiologia, nemcsak a történetírásnak, hanem a történet filozófiájának vagy ha *Barth Pállal* ezt a társadalomtannal azonosítjuk, a szociológiának is fundamentumául látszik szolgálni. Az érték ezen faenomenológiája (= história filozófiája) ily módon támaszul és bizonyosságul szolgál az axiológiának magának.«⁴⁴

Ezen idézeteket összefoglalva, látunk egy tudományt, mely történetfilozófiának, szociológiának művelődéstörténelemnek váltakozva neveztetik; alapelve az, hogy a cselekedetekből a cselekvő értékelési álláspontjára lehet következtetni; feladata e következtetés végrehajtása a történet területén; módszere maga e következtetés; helye az axiologia mellett van, annak egyrészt alkalmazása, másrészt bizonyítékainak fegyvertára. *Böhm*, maga adott példát is e tudomány gyakorlatára. Ez a tanulmánya »Az értékelés phaenomenológiája a XV. századig« címen, azonban csak halála után jelent meg.⁴⁵ Ebben végig kíséri az emberiség értékelési fejlődését a hédonizmuson, utilizmuson, idealizmuson keresztül, kimutatja ezen értékszemponatok érvényesülését a történeti és magánéletben, a civilizációban a reformációig. Itt abbahagyta a kidolgozását.

Kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy ez az így meghatározott tudomány nemi filozófia, legalábbis nem önálló filozófiai diszciplína, éppen a *Böhm* alapelvei értelmében. Ez pusztán ténymegállapítás, leírás, történetírás. Természetesen egy filozófus elme mélyrenyúló történetírása. Leírása nem a külső eseményeknek hanem: a belső történésnek. Ideatörténelem., me-

⁴¹ E. és v. III. k. 191. 1.

⁴² u. o. 287. 1. v. ö. u. ot, 341. 1.

⁴³ u. o. 340. 1.

⁴⁴ Az »idea« és »ideál« stb. 34. 1.

⁴⁵ Ahenaum XXI. k. 1912.

lyet *Hegel* határozott meg.⁴⁶ Vagy a *Hegel* »Weltgeschichte«-je melyet pedig, hogy ki kell zárunk a történetfilozófiából, későbbben fogjuk meglátni. Az »értékelés phaenomenológiájá«-nak *egyetlen* feladata a történeti életben az értékelés fejlődésének kimutatása. Egyelőre azonban még az sincs eldöntve, hogy a történet valóban az értékelés fejlődése-e, »az ideálok haladása«. A történetfilozófia ezt kimutathatja, de hogy ezt kimutathassa, meg kell vizsgálnia a történet tényezőit, ezek egymásra hatását kölcsönhatásaik módját és következményeit. *Ez* a történet megismerésének filozófiai feladata. *Ez* avatja tudományunkat filozófiává. »Mert hiszen az egész philosophia nem más, mint megértés, — azaz a megjelenő képekben (phaenomenon) rejülő értelem (Sinn==noumenon) kiderítése«. ⁴⁷ Éhez az értelemhez pedig a faktoroknak az ismeretén át vezet az út.

Ezzel azonban ismét egy új probléma vetődik fel: van-e hát egy olyan területe a valóságnak, mely nem! tartozik a fentebb felsorolt diszciplínák egyikének kutatási körébe sem, s így indokoltá válik egy új tudomány beiktatása a rendszerbe? Az ontológia tárgyalja az élettelen természetet és az élőlényeket, köztük az embert is, de tekintet nélkül arra, hogy projekciójában nyilvánul-e meg érték, vagyse. Az axiológia viszont az értékeket vizsgálja dialektice, nem konkrét megvalósulásuk folyamában, tárgya nem maga az alkotás akciója. Tehát kimarad ebből a rendszerből valami: az értéktől meghatározott emberi tevékenység. Ennek a számára tehát új diszciplínát kell felállítani, mely magába, foglalja a tudományos tevékenység, az erkölcsös cselekvés és művészi alkotás filozófiáját. Ezzel azonban tárgyköre nem merül ki. Nem, mert ezekben a vizsgálódásokban csak az egyén szerepel tárgyként. A közösség, az emberiség élete lesz a történet filozófiájának a tárgya. S ez az egész négyes tagolódású tudomány *antropológia* névvel illelhető, minthogy az emberrel, az értékelő, alkotó élőlényvel foglalkozik.

Ez a tudomány ténylegesen meg is van, irodalma egyre szaporodik: a történetfilozófiai, az új lélektani, karakterológiai, tipológiai művek képezik mai irodalmunk talán legnagyobb részét. S egy ilyen antropológiának a megkülönböztetésére *Böhmnél* is megtalálhatjuk az alapot. Nem ugyan a fentebb' ismertetett rendszer-vázlatában, mely főműve III. es IV. kötetében foglal helyet, hanem a II. kötetben és még korábban is. Élete utolsó tizedében az absztrakt szellem régióiba szállt fel, s ezért ejtette el azt a felosztását a filozófiának, melyet az I. és II. kötetben állított fel. Itt a szellemtan egyik feladatául »a szellemi művek tanát« jelöli ki.⁴⁸ Az 1872/73. iskolai évben

⁴⁶ Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. Reclam-ficiad¹. 1924. 40. sk. 11.

⁴⁷ E. és v. IV. k. 374. 1.

⁴⁸ E. és v. II. k. 22. 1. Ez lett volna a III. k., melyet azonban ilyen formában nem dolgozott ki.

pedig, mint a pozsonyi teológia professzora antropológiát adott elő, melyet a főiskola értesítőjében így határoz meg: »Az antropológia kiterjedvén az embernek mind testi, mind lelki életére, az első részben vizsgálja az emberi test szervezetét s életét, s vajjon elegendő-e a fiziológiai funkció a lélektani tünetnyek magyarázatára ... Az ember lelki életében a legáltalánosabb törvények megállapításával kell foglalkozni értelem, akarat és érzés körében, s ezen törvényekből lehozandók a három lelki nyilatkozattal foglalkozó tudományok alapelvei. Miután pedig az emberiség a kiterjedt ember, ennek művelődése és művészete tárgyalásunk főcélja ... a művelődés történelme megismerttet azon tényezőkkel, melyek örökké mozgatják az emberiség életét s melyek csak koronként tűnnek fel haladási menetében.«⁴⁹ Mindez kellőképpen igazolja, hogy a mi antropológiánk egyenesen *Böhm* intencióinak szelleméből fakad.

A történetfilozófia módszeréről a következőket olvashatjuk *Böhm*nél, leszámítva azokat a nyilatkozatait, melyeket fentebb vettünk bírálat alá. Legelőször is egy könyvismertetésében⁵⁰ olvashatjuk a következőket: »Bizonytalan feltevésekből kiindulni s egy előre feltett végcél irányában csoportosítani a történelem csodálatos bonyodalmasságú tényeit, — ez volt a történelem filozófiájának első iránya ... Az empiria azalatt folyton új meg új adatokat gyűjtött csendesen ... Amaz aprioristicus konstruáló történetfelfogás álmunk bizonyult ... Az empiria pedig nem igen figyelt a tünetenyeket összefoglaló nagyobb gondolatra; a tények halmaza állt előtte, melyet megérteni nem bírt, mivel azoknak rugóját nem kutatta s a száraz adatok útvesztőjében eltévedt az olvasó, kinek lépteit nem irányozta a szerző világító szövétnel. Ezen detail-ismerettel szemben *Lippert* helyesen azt mondja: »Meg vagyok győződve, hogy csak az összefoglalás kísérlete képes a részletekben nyertek értékét kipróbálni s új munkák számára a kérdés helyes állítását előkészíteni.« *Inductiv alapon kell állani s mindent adhata eszmével a részleteket organikus összefüggésbe állítani*, ha a jelen kor munkáinak, a művelődés terén, tudományos értékét akarjuk felismerni. Ezen gondolat igazán pozitív *philosophushoz illő; tények megértéséről van szó*, melyeket a speciális kutatások gyűjtöttek s melyeknek *egymás közti összefüggését valamely eszme segítségével kell létesíteni*. A távol jövőből ilyen eszmét hiába akarnánk lehozni; a speculativ bölcsészet kora régen mögöttünk van már, s *a múltnak alakulását csak okainak természetéből*, nem a célból lehet megfejteni.

⁴⁹Dr. B. K. élete stb., I. k. 159. sk. 11.

⁵⁰Julius Lippert: Kulturgeschichte der Menschheit im ihrem organischen Aufbau. Magyar Philosophiai Szemle. VI. évf. (1837.) 141. sk. 11. Az eredeti szöveg, sajtóhibáit idézetemben kijavítottam. Az aláhúzások tőlem valók.

Ezen okok az ember természetében rejlenek s *az ember és a külső természet kölcsönhatása* mindaz, amit a művelődéstörténelem a világ minden részeinél műveltségi mozzanatul feljegyzett.« Tehát a történetfilozófia módszere az adatok elemezése, a tényezőknek és azok kölcsönhatásának felderítése.

E módszer jellegét közelebbről is meghatározza: »veszélyt látnék abban, ha például a szociológia csak természettudományi módszerrel akarná megoldani feladatát; mert hiszen az talán kétségtelen dolog, hogy a jövő társadalom megalkotásához nemcsak a kauzális nexus ismerete szükséges, hanem ismernünk kell azon tényezők *értékéi* is, melyeket ezen nagy alkotmány felépítéséhez használni akarunk.«⁵⁵, itt ugyan szociológiáról van szó, de már láttuk, hogy *Böhmnél* e tudomány sokszor egybeesik a történetfilozófiával. És el kell e helyen tekintenünk a kijelentés gyakorlati célzatosságától is. E mondatból azt a következtetést nyerhetjük, hogy az analízist egy érték szempont vezeti., — aminthogy minden szellemi tudomány bizonyos értékszempont alapján emeli ki a számára lényeges vonásokat, — a történeti érték szempontja, melynek felderítése ugyancsak a történetfilozófia feladata. Ezen a ponton természetesen eljutottunk oda, ahol a történetfilozófia, mint filozófiai diszciplína az általános filozófia világnézeti háttérével érintkezik. Mert a történeti értéket, melyet valamely gondolkodó zsinórmértékül fogad el, mindég egy általános, a világnézet középpontjában álló érték határozza meg. Ez az érték formailag mindég az ember ideálja. Tartalma pedig a gondolkodó értékelési fokának fejlettségétől függ. Ez a kénytelen-kelletlen elismerendő szubjektivizmus a gondolkodás természetéből fakad: »Mikor valami tárgyat érteni akarunk, a centrális jelentés az, amit benne először elhelyezünk. A phantázia próbálkozása s az alkotás minden kínja ezen elhelyezkedés [a részeknek a centrum körül] kínjából értendő.«⁵² Ennek a kinnak a jutalma a lelkiismeretes igazságkeresés öntudata. S bár »a végtelenséget ki nem merithetjük soha; most is *csak a megállapítás elején áll* minden tudományunk ... Mégsem esünk kétségbe! nem is érünk rá. Szükségszerűen húzzuk szálaikat ide-oda, mint a pók a háló fonalait. S valamint a pók a hálóját folyton kiszélesíti, megjavíthatja, ... úgy tesszük mi is.«⁵³

Összefoglalva: — Tudományunk olyan filozófiai diszciplína, mely az emberiség életének a magyarázatát akarja adni; kutatja központi jelentését, motiváló, értékét, tehát azt, hogy mi az, ami a történetben történik. Éhez *elemzés* útján igyekszik eljutni, mely a jelenségekből indul ki, a tényezőkön és kölcsönhatásaiakon, s az ezzel járó jelenségeken keresztül egyre mélyebbre

⁵¹ A filozófiai irányok stb. Magy. Fil. Társ. Közl. II. f. 1902.32.1.

⁵² E. és v. III. k. 299. 1.

⁵³ E. és v. IV. k. 301. 1.

hárad, míg olyan *általános mozzanatra* nem akad, mely minden jelenséget motivál. Mert kétségtelenül vannak közös motívumok,, melyek a jelenségek szűkebb vagy tágabb csoportjainál szerepelnek. De ha találunk olyat, mely minden jelenség motívumai közt ott van, akkor a történetfilozófia elérte célját, mert megtalálta a történet központi, magyarázó jelentését.

Miután így végére értünk methodológiai fejtegetéseinknek, még egy kérdéssel kell szembe állnunk: a »philosophische Weltgeschichte« kérdésével, mely nyilván a *Hegeltől* örökölt nagy tekintélyével ma is számot tart a filozófiai diszciplína rangjára. *Troeltsch* pl. a tartalmi történetfilozófiát azonosítja az »Universalgeschichte«-vel,⁵⁴ s jellemző, hogy olyan kritikus elme, mint *Rickert*, sem adja fel teljesen, hanem a tartalmi történetfilozófia problémáit kétfelé osztja, hogy megmentse ezt a diszciplínát, vagy legalábbis az elnevezést, jóllehet teljesen új és valóban filozófiai feladatokat bíz rá.⁵⁵ Teljesen felesleges szétosztása a problémáknak. Ezzel a megállapításával: »Eine generalisierende Wissenschaft kann sie [die Geächichtsphilosophie als Universalgeschichte] nicht sein, wie die Prinzipienwissenschaft [der Geschichte] es ist, denn sie hat eis¹ mit dem einmaligen Verlauf der Geschichte selbst in seiner Individualität zu tun, und' dieser lässt sich nur individualisierend darstellen«, ezzel a megállapításával lehetőtlenné tett bármifajta philosophische »Universalgeschichte«-t, mert: »Im gegensatz zur epirischen Geschitawissenschaft wird die Philosophie das Streben nachSistematisierung niemals aufheben.«⁵⁷ Az sem teszi jogosulttá a külön diszciplína konstituálását, ha feladatát így jelöljük meg: »sie sucht individualisierend die Begriffe von historischen Teilindividualitäten zur Einheit des Begriffes der historischen Universailindividualität zusammenzufassen.«⁵⁸ Mert ezen az alapon a természettudományokat is individualizálóknak tekinthetnők, hiszen azok is egy »Universalindividualität«-tel foglalkoznak. Egészen felesleges a történetfilozófia egységét ilyen alapon megbontani.

A hagyományos »philosophische Weltgeschichte«-t pedig pusztán azért, mert valamely ideál felé való haladás vagy bizonyos törvények érvényesülése fonalán ábrázolja a történetet, semmiképen sem lehet történetfilozófiának tartani. Ilyen alapon minden valamirevaló történelmi művet megillet ez a címzés, mert valamennyiben van ilyenfajta filozofálás.⁵⁹ A történetfilozo-

⁵⁴ Der Historismus und seine Probleme. Vorwort. V. ö. u. u. 67—83. 11.

⁵⁵ Die Probleme d. G. ph. 121. s'k. 11.

⁵⁶ u. o. 121. 1.

⁵⁷ u. o. 125. 1.

⁵⁸ u. o. 126. sie. 11.

⁵⁹ Spranger: Die Grandi, d'l. G. w. 80. 1. V. ö, Windelband: Gesch. phil. 22. 1. — Hegel »Vorlesungen ü. d. Ph. d. G.«-jének

fia nem is *egyes* történeti események magyarázatával foglalkozik, hanem az *egész* történetnek az értelmét keresi? Helyesen írja *Hornyánszky* Gyula: »nem mondhatunk semmiféle világtörténelmet történetfilozófiának, hanem azt is egyszerűen történettudománynak kell tartanunk. Tárgyában-tartalmában csak olyan történetbölcsezet képzelhető, mely népek, személyek nevei, tár-időbeli megkötöttség nélkül tud beszélni ...«⁶⁰ A filozófia mindég kategóriák tana, a történetfilozófia a történeti kategóriák megállapítása. Az egyetemes *történet anyaga* a történetfilozófiának, de az egyetemes *történelem* a történetfilozófia kategóriáinak alkalmazásával nem válhat egyik ágává e tudománynak. Ezzel egyúttal azt is kimondtuk, hogy szó sincs itt egyes, tudományos műveknek a kizárásáról, abból a tudományból, melyet előmozdítani igyekeztek. Hiszen tudományunk eredményeinek tekintélyes része ilyen egyetemes történelmekben van felhalmozva. Csupán a felesleges és főként indokolatlan tagolást szeretnők elkerülni. Valamely egyetemes történelmi mű, általános fejtegetései jogán, vagy belefér az egységes történetfilozófiába, vagy nincs benne történetfilozófia.⁶¹

Ezek szerint *Böhm*: »Az értékes phaenomenológiája a XV. századiké nem tekinthető szisztematikus történetfilozófiai munkának, bármily tömege található benne a tudományunk számára értékesíthető mély megállapításoknak. Ez a tanulmány »organon«-ja az értékelméletnek. Az, aminek kiadója, *Bartók György* is nevezi: »előtanulmány az Általános Értéktanhoz.« De egyúttal történetírás is. Olyan történetírás, amilyenek mai idealista tudományelméleti felfogásunk szerint lennie kell a történetírásnak. A régi krónikás történetírás és a pozitivista pu'szta, adatközlés volt. A pozitivismus csak ezt tekintette empirikus tudománynak, s minden olyan kísérletet, amely a szintézisre, a lényeg megragadására, a belső igazi történés leírására törekedett, a filozofálás körébe utalt. A pozitivismusnak ez a befolyása vezette Böhmöt is, mikor így fogta fel és gyakorolta a történetfilozófiát, amint láttuk. Ez az idealista módszerrel feldolgozott történelem a vizsgálati anyaga a történetfilozófiának.⁶²

az »Einleitung«-ja pld¹, valóban! történetfilozófia, maga a tárgyalás azonban már nem az.

⁶¹ A történettudomány általános jellegéről. *Minerva* III. évf. (1924.) 143. 1.

⁶² A tartalmi történetfilozófia más tagolásával is lehet találkozni, így *Kornis Gyula* »Történetfilozófia«-ja megkülönbözteti »a történet, metafizikáját« és »a történet értékelméletét.« Ez is felesleges. Történetfilozófiát értékszempontok nélkül üzni lehetetlen. S hogy az egyes problémák hovatartozását a *Kornis* tagolása alapján mily nehéz eldönteni, azt saját példája világítja meg legjobban: a kérdések osztályozásakor nem egyet kénytelen itt is, ott is felsorolni (40. sk. 11.) — Teljesen önkényes *Ottó Braun*: *Geschichtsphilosophie*, 1913. (az *A. Meister*: *Grundriss der Geschichtswis-*

4. A TÖRTÉNET FOGALMA.

A történet fogalma alatt az ember mindenkor azokat az eseményeket foglalta össze, melyeknek alanya ő maga. Bármily partikulárisan, vagy bármily univerzálisan vesszük az alany kilétét... — az egyéntől a családom törzsön, népen, nemzeten, kultúrkörön át az egyetemes emberiségig tágíthatjuk, — az alany lényegileg ugyanaz marad mindég. Történet csak az emberrel történik a mindenkori közfelfogás szerint. Sőt még egy további korlátozást is végez a gyakorlat. Nem minden esemény históriai, melynek az ember az alanya, hanem csak azok vétetnek fel ebbe a csoportba, melyek az emberrel, *mint emberrel*, nem pedig csupán mint az élőlények világának egy tagjával, mint pusztán naturális lényvel állanak vonatkozásban. Ezzel, hogy *vonatkozásban állanak*, azt is megmondtuk, hogy azok a merőben naturáliák is helyet foglalnak a történet [anyagában, melyek az *emberi* eseményekben szerepet játszanak. A kiválasztás elve e tekintetben az idők folyamán változott, épenúgy, mint ahogy változott az ember, a humánium mibenlétéről alkotott felfogás is.

Szándékosan használtam azt a kifejezést, hogy az ember *alanya a* történeti eseményeknek. Mert bármily pesszimiztikus vélemények voltak és vannak ebben a kérdésben, — hogy vajjon az ember mennyiben aktív tényező vagy mennyiben csak marionett a történet színjátékában természeti vagy transzcendens hatalmak kezében, — kiírhatatlanul ott áll az a, amint látni fogjuk, megokolt előfeltevés, hogy az emberi mivolt a szabadság bizonyos fokát jelenti és a történetben épen ez döntő.

Ebben az empirikusan nyert fogalomban, helyesebben szóhasználatban, hogy a történet azon események foglalat, me-

senschaft c. gy. m.-ben). A formális és tartalmi ág mellett egy harmadikat is felvesz, s erről ezt mondja: »A művelődéstörténet filozófiai vizsgálatával kapcsolatban a történetfilozófia alapjává válik a kultúrfilozófiának, kultúrpedagógiának és kultúrpolitikának.« (Magy. ford. 1922. 21. l.) Ez igaz. De ez sikere az egész történetfilozófiai vizsgálódásnak, nem harmadik feladata vagy éppen a másik kettővel teoretikusan egyenrangú ága.

⁶² V. ö. Marót Károly: Az etimológia útja. Széphalomi II. évf. (1928.) 452. l.

lyeknek alanya az ember, két mozzanatra kell figyelünk. Az egyik az, hogy itt egy alanytól kiinduló tevékenységről van szó, s hogy ez az alany az ember. Ha e két mozzanatot *Böhm* tanai alapján elemezzük, eljutunk a történet tudományos meghatározásához.

Kiindulási pontunk a rendszer két alapvető princípiuma: »az öntet fogalma és a kielégedés világtörvénye.«⁶³

Az öntet a valóságnak, az egyetemes életnek a formája. A »valóság ... előttünk nem abstract functiók, hanem közös központi tényező által összetartott functiók egységének mutatkozik. Mint ilyen egység pedig a valóság az egyesnek képében áll leelőttünk ... A valóság csak egy ilyen jelentéses egység klépében valóság; az egység a maga jelentését más létezőkkel szemben sokféle vonásban nyilvánítja, de mindezen vonások nem egyebek, mint egyes részjelentései az egységnek. S épen azért, mert eme részjelentések benne rejlenek az egységben, mert bármennyire egyszerűnek látszassák valami, mégis különböző nyilatkozatokat tüntet fel, — ezen egység nem térbeli egymásmellettség, hanem jelentéses egymást áthalás! alakjában áll leelőttünk. Ezen egység, melyben a többség mint valóság rejlik, épen ezért *ideális, vagyis szellemi egység*. Még pedig ilyen egység minden valóság; az elemnek minden egyes atomusa egy ilyen ideális egység, melyet részjelentéseiben akkor ismerünk fel, mikor kölcsönhatásban másokkal tüneménnyé fejlődik ki. Ezen szellemi egység erő ugyan, hanem szellemi, azaz jelentő erő. Hogy szellemi, ezt jelentése tanítja;⁶⁴ mennyiben azonban a szellemség cselekvőnek gondolandó, annyiban ezen egység is mindenkor »feszített íjj« képében áll előttünk, mely csak indokra vár, hogy nyilatkozzék. Mint ilyen törekvő egységet nevezük a valóságot *ösz t ö ni ne k* (der Trieb). *Az ösztön tehát egy létező, mely sajátos tartalommal bír* (amelyet nyilatkozataiból tanulunk megismerni) s *mely kifejtésre* törekszik ... Nyilvánvaló, hogy ez egységek a részjelentések számával mindinkább bővülnek s hogy annál magasabb fokán állanak a tökéletességnek, minél több részjelentést, azaz *ágtétet* tartalmaznak. Ez ágtétek az egésznek összetételével azonosak, attól elválaszthatatlanok s miután az egész világ bizonyos számú alapjelentésből látszik szerkesztettnek, azért a tökéletesebb alakzatban mind több jelentéses tényezőt találunk, mint azt pl. az amoebák és az ember közti párhuzam' nyilvánvalóvá teszi ... Bármilyen nehéz is legyen a szemlélet számára a gondolat, mégis logikailag szigorúan meg kell tartani azon tételt, hogy az öntét és ágtétei

⁶³ E. és v. II. k. 3. 1. — Ezekről az itt tárgyalandó kérdésekről általában és kimerítően lsd. E. és v. II. k. és Az ösztön és kielégedése. (B. K. összegyűjtött művei I. k. 123. sk. 11.)

⁶⁴ Ennek bővebb magyarázatára lsd. E. és v. I. k. 226. 1. jegyzétét.

közt azonossági viszony van ...⁶⁵ vétség történnék a lét és az ok elve ellen, ha e többséget, mely ugyancsak valamely indok folytán fejlődik ki az öntetből, ez indok által *előhozottnak*, vagy a létezőkbe belevittnek képzelnők. Ellenkezőleg ahányféle különböző nyilatkozata van valamely elemnek is és így még inkább valamely élőlénynek, annyiféle reális vonást, vagyis ösztönt kell abban feltenni ... Ama szálak, melyek az egyes létezőket egymáshoz kötik, nem lebeghetnek a köztük levő űrben, hanem mindegyiknek saját természetéhez kell fűzve lenniök. Mi ugyan ennek létezési módját nem; is sejthetjük, mert mielőtt a valóság nyilatkoznék, nincs tudomásunk arról, mi és miként rejlik benne; de a logikai gondolkodás, ha a semmiből való keletkezés nehézségeit nem akarja elszenvetni, kénytelen a szülő okban ez mindég az öntet; az indító ok az inger mindazon lényeges vonásokat feltenni, amelyek később a tünetményen észlelhetők. Minden való egyed annál fogva több — egység; ideális alak, mely »dünamei« magában bírja mindazt amit az indok »energeiá«-vá fejleszt ki belőle.⁶⁶

Tehát az öntet reszeteiből, ágtétékből, ösztönökből, funkciókból álló egység és mind az öntet, mind az ágtétek kifejlésre törekcsenek. Ilyen ágtétet, ösztönt *Böhm* ötöt állapít meg: emésztő, mozgató, nemi, érzési, szellemi (logikai, esztétikai, etikai) ösztönök.⁶⁷ Az indok, mely az ösztönt kifejlésre bírja az inger, a Nem-én ráhatása az Énre, azzal szemben ez önmagát állítja. A lét formája u. i. az önállóság, az önfentartás. Csak az létezik, ami fentartja magát az önállóság formájában. Erre¹ pedig az indok készletti, ráhatás, inger, mely zárt egységét megzavarja. Ezt az általános tényét Böhm az ösztön kötésének és oldásának nevezi.⁶⁸ A kötés szubjektíve hiány, az oldás kielégedés. Tehát »az önfentartás a hiány és kielégedése formájában lép fel.«⁶⁹

»A hiány az ösztön természetével ellenkező állapot. Mint-hogy pedig az ösztön formailag-törekvés, azért a hiány formailag e törekvés megakasztása ... A hiány az ösztönben keletkezhetik i. *direct külső* támiadás által, melyet az ösztöntől idegen inger hoz elő ... 2. az *öztön saját tétlensége* is az öntüdktbliri hiányt okozhat.«⁷⁰ »Dialektikai tekintetben az öntet tevékenységét kivetítésnek minősítettük. Az ösztönök a *Leibnitz-féle* képet a feszült újrról megtartva, minden ingerlésre tért szerezni,

⁶⁵ Bohra maga utal E. és v. I. 180 sk. II-re, mint ahol bizonyítja e télt.

⁶⁶ E. és v. II. k. 224 sk. 11.

⁶⁷ Összegy. művei I. 135. 1. Ez ösztönökét a E. és v. II. k.-ben részletesen elemzi és osztályozza. V. ö. III. k. 155. sk. 11.

⁶⁸ E. és v. II. k'. 24. 1.

⁶⁹ E. és v. II. k. 128 1.

⁷⁰ E. és v. II. k. 65 1.

azaz kifejteni törekszenek. Ezen kifejlés vagy kivetítés, az oktörvény szerint felfogva, nem lehet egyéb, mint az ösztön visszahatása a rátörtént (bármily oldalról eredő) ráhatás ellenében. A tevékenység tehát ráhatás és visszahatás formájában folyik le, s eredménye az ösztön kifejtése, vagyis tartalmának kivetítése a *merev valóság* központjából.⁷¹ »... mi az öntet tevékenységének eredménye és végcélja? ... Az öntet, mint tagolt valóság, minden ingerre csak a maga természete szerint felelhet; zárt valóságába sehonnan sem kerülhet semmi s azért változásai csak formaváltozások, olyanok, miket tartalmilag az inger nem módosíthat. Az öntet tevékenységének eredménye tehát csak önmaga lehet, változott alakban. Az olyan tevékenységet azonban, melynek eredménye csak ő maga, önfentartásnak nevezjük. Az öntet tevékenységének összes eredménye az önfentartás, öntudatos célja is csak az önfentartás lehet.«⁷²

»A megakasztással szemben annál fogva az ösztön ereje mindig projectióban nyilvánul, mely projectió a megakasztás megszüntetését s így az ösztönnek valóban helyreállítását (restitutióját) célozza. Az ösztön ezen restitutiója, amely annak projectív kifejlésével azonos, az ösztön objectív Melegedésének nevezhető.«⁷³ »A kielégedés pedig nem egyéb, mint az öntet kifejlése, s öntudatos alakká változása annak, ami az ösztönök természeti tartalmát képezi öntudatlanul.«⁷⁴

Ezek a mélyreható, csodálatosan élelméjű, elvont és a legszigorúbban tárgyilagos dialektikai fejtegetések a legmeggyőzőbb erejű optimizmust árasztják. A lét végtelen mozgalmassága nem valami vigasztalan zűrzavarja az ok és okozat hatásviszonyának, mely céltalanul hullámszik a kozmosz beláthatatlan térségein, hanem a fejlődés teleologikus láncolata, melyben minden hatás és ellenhatás a gyarapodás, a tökéletesedés felé tör. Az egyetemes élet fejlődésének egyik fontos állomása az ember. Benne eszmél öntudatra az élet és mostmár tudatosan, szabadon igyekszik kifejteni magát az emberi öntet speciális projectió-formájában, az alkotásban. Az alkotásban az öntudatlan önfentartás, önállóság, prejekció mellé fellép a tudatos; az ember, mint öntet mérlegelés alá veszi a hiány és kielégedés viszonyát, a pótlásról céltudatosan gondoskodik munka által, a valóságot céljai szerint alakítja; és legfőképpen egész öntétje legfőbb hiányát igyekszik kielégíteni, a maga legbensőbbnek felismert lényegének kifejtését tartva szem előtt. Az öntudatlanul létező világhoz egy másik társul, melyet az ember, lényegének parancsszavára megalkot.⁷⁵ Alkotásának a területe

⁷¹ E. és v. II. k. 66. 1.

⁷² E. és v. II. k. 73. 1.

⁷³ E. és v. II. k. 74. 1.

⁷⁴ E. és v. II. k. 77. I. Az egészét röviden összefoglalja: V., k. 50. 1.

⁷⁵ E. és v. II., III., IV., V. k. Az »idea« és »ideál« stb. 6. 1.

pedig három síkú: 1. az Én és Nem-én teoretikus viszonya: a megismerés, a tudomány; 2. az Én és Nem-én gyakorlati viszonya: a cselekvés, az erkölcs; 3. a valóság szabad újraképzése: a művészet. Minden speciálisan emberi tény, mely mind a szellemi ösztönök projekciója, kifejlése, ezen osztályok valamelyikébe tartozik. Összességüket nevezzük kultúrának.⁷⁶

Ilyenformán a fejezet elején kiindulási pontul vett gyakorlati fogalom két mozzanata, a tevékenység és az emberi mivolt magyarázatot nyert, s ezen az alapon a történet úgy határozható meg, mint *az emberi kultúra alkotásának folyamata*. Dialektikus formában: *az ember szellemi ösztönei hiányainak kielégítését, ez ösztönök kifejtését célzó tevékenység a történetnek nevezett változássorozat*.

Eszerint kultúra és történet egymástól elválaszthatatlan fogalmak. Elválaszthatják a munkamegosztás elve alapján, kutatás könnyítése céljából ezt az egységes anyagot a leíró szaktudományok és beszélhetünk történelmi és kultúrtudományokról. De a filozófus számára egyik a másik nélkül semmitmondó, számára egységes anyagot képeznek. A történet a kultúra folyamatban levő alkotása, mely a valóságban sohasem áll és állapodik meg, nem jut befejezéshez, s tehát ezért a kultúra, mint a történésből kivont kész produktum csak heurisztikus célokra absztrakció útján rögzítettnek feltételezett hic et nunc állapota a történet folyamatának. A valóságban a kultúra az, amely történik. Ezzel a történetfilozófia és kultúrfilozófia közti ellentét is megszűnik. Nyilvánvalóan önkényes különbségtétel. Ugyanazon tárgyú és célú egy tudomány két nevével állunk szemben.

A fenti fejtegetéseket végig gondolva és fölénk emelkedve, a történet dialektikai elemzése mélyén, még egy ilyen merőben formai vizsgálat is azt a fogalmat látja előcsillanni, mely mindég előbukkan, bármerről, bármily eszközzel közeledünk a történet anyagához, s ez: *az érték*. A hiány és kielégedés ténye maga az értékelés forrása. Értékes a hiány pótléka. *Böhm* egész értékelmélete ebből indul ki. Csakhogy természetesen ideális hiányaink is vannak, nemcsak utilisztikusak és hedonisztikusak, és a csúcson ott állanak az önértékek, melyek foglalatja maga a szellem, s ez önmagából pótolja a tétlensége megérezéséből s a kifejtés vágyából fakadó hiányt sajátmaga projiciálása által az alkotásban. Az alkotás alapja is az érték; azért alkotunk valamit, mert értékesnek tartjuk. A fejlődés is az értékre utal a fejlődés érték által meghatározott teleologikus változássor. Végül az értékelés a tudatosságnak elvonhatatlan sajátossága. Az értékelés

⁷⁶ E. és v. IV. k. 45. sk. 50. sk, 174- 11.

⁷⁷ E. és v. II. k. 179. 1.: »Az állat a mi hiányainkat pótolhatja; ... öntudatunk különböző kötéseinek mint felszabadító érték ajánlkozik.« V. ö. III. k., s különösen pregnánsan V. k. 49. sk. II. IV. k. 13. sk. 11.

egyenesen a hiány tudatos kielégítésének a jellemzője. *Böhm* az értékelést egykorúnak mondja az emberiséggel.⁷⁸

Itt azonban még csak formai szempontból beszélünk az értékről. Csak megállapítjuk, hogy az emberi tevékenységet a tudatosság, az értékek megvalósítását célzó alkotás jellemzi, következésképpen ez motiválja a történetet is, s az éppen ennek az alkotó tevékenységnek a lefolyása. Tehát itt a történet *formájáról* beszélünk, nem *értelmét* keressük. Nem kérdezzük sem a tudatos alkotás, az emberi projekció, sem az érték tartalmát, sem a fejlődésnek eme tartalom által meghatározott tendenciáját. Csak meg akarjuk máris állapítani, hogy az érték fogalma a történet fogalmától elválaszthatatlan. És *Böhmnek* egyik legnagyobb érdeme éppen az, hogy nemi csupán a történelmi megismerés logikájában ismerte fel az; értékszempont döntő voltát,⁷⁹ hanem mélyre hatoló tekintetével még szorosabb kapcsolatot vett észre a történet tartalma és az érték között, éspedig olyan kapcsolatot, mely rendkívül biztos magyarázati alapot szolgáltat a történetfilozófia számára és egyben szilárd bázisa lehet a történelmi optimizmusnak s az emberi méltóság öntudatának. Mert az érték nem kívülről kerül bele a történet folyamatába, nem misztikus transzcendens hatalom, melyet hiszünk vagy nem hiszünk, hanem teljesen immanens motívum. Forrása a fejlődő, ösztöneit, — s ezek sorában nemcsak fiziológiai, hanem a legmagasabbrendű szellemi funkciók is helyet foglalnak, — kibontakoztató öntét, ennek hiánya és kielégedése. Ezt pedig valamilyen módon megélve tapasztalhatjuk és a történetben szemünk előtt folyik.

Az ösztön és kielégedése elvének döntő jelentőségét a történet magyarázatára nézve, teljes súlyában felismerte maga *Böhm* is. »Szellemtan«-ában ezt írja: »Az öntet kifejtése és érvényesítése ... csak a hiány és pótlásának formájában mehet, végbe. Az öntudatos egyéniségben azonban a hiány fájdalom, a pótlás élv alakjában jelentkezik. Az én legfőbb törekvése azért a fájdalmat elhárítani s akadálytalan önállóságban maga erejét élvezni ... s minthogy ez volt mindenkor az egyesnek s az összességnek, az öntet szervezete által követelt vágya, az ember életének legfőbb vágya a *megváltásra* irányul s a történelemnek nincs magasabb problémája, mint azon módok felkutatása s megértése, mellyel az emberiség a megváltást eszközölni iparkodott.«⁸⁰ Első vázlatában, melyet e kérdésnek szentelt, még »Szellemtan«-a megjelenése előtt, ezt a világtörvényt nemcsak biológiai és pszichológiai, hanem történelmi példákkal is illusztrálja, s ezt írja: »A szükség vezérli művelődése lépteit

⁷⁸ E. és v. III. k. 8. 1.

⁷⁹ Amint ezt Makkai i. m. kimutatja.

⁸⁰ E. és v. II. k. 194. 1.

[az embernek], a kielégedés megjelöli haladása mértékét.«⁸¹ Pár sorral odébb pedig a pozitívizmus tanulságain edzett gondolkodó szólal meg, s lehetetlen észre nem venni, hogy itt a háttérben az öntét gondolata áll, mely mindég egyed, s a valóság egyedüli konkrét formája: »még kevésbé fogjuk a történelmi actiók természeti szükségképeniségét átérteni, ha az emberi érdekek harcának utolsó rugóit ki nem puhatojuk; mert tudvalevőleg »a nagy állami actiók« könnyebben érthetők az egyén természetéből, mint egy ködös »népszellemből«, vagy egy örökké csak magát kifejtő ideából. A ködfátyol marad ködfátyolnak, ha tiszta szem nézi; csak álmodozók és gyermekek látnak abban szellemeket.«⁸² Nagy tévedés volna itt naturalista történetfelfogást gyanítani, sivár »küzdelmet a létért« a biológizmus értelmezése szerint, vagy merő individualizmust. Ilyen szűk látókörű felfogástól megóvta *Böhmöt* az emberi öntet egységének és tagolódásának világos felismerése. Ebben u. i. hogy ismét hangsúlyozzuk, nemcsak naturális, hanem ideális ösztönök is vannak. »Az emberi érdekek harcának utolsó rugói« közt ezek is ott szerepelnek. Az ideális ösztönök alkotása a köz és a közös kultúra is, s már ezzel a ténnyel kikerültük a történelmi individualizmust, ha az individuumból indulunk is ki. A sivár naturalizmusnak és a rosszhírű individualizmusnak, mint világnézetnek, nyoma sincs *Böhm* gondolkodásában. Ő tényként ismerte fel az ember pszichofizikai egységét és az egyedül konkrét valóságát, de tényként ismerte fel az innen kiinduló további következményeket is. Ebben az idézetben történelmi felfogásának a legmélye jut kifejezésre. Annak a történelmi történéshöz, melyet a történetfilozófia tárgyul választott, az alanya nem az egyén, hanem a köz *Böhm* pedig a közösség életét az egyéni projekciók hatásfonadékának ismerte fel. A történet egyenesen ezen hatások fonódásának a folyása.

Ezzel azonban új kérdéshez jutottunk el. E dialektikus fejtegetések útján megállapítottuk a történet fogalmát és formai motívumát, melyet az ösztönnek a hiány és kielégedése hullámozásában fellépő önfentartó tevékenységében, a projekcióban állapítottunk meg. Most a történet tartalmát, amint az a valóságban jelentkezik, kell genetikus vizsgálat alá vennünk. Ez a vizsgálat állapíthatja meg a konkrét történet eredetét és így rajzolhatjuk meg skematikus folyását is.

⁸¹ B. K. összegy. ml. I. k. 123. 1. Ugyanebben a dolgozatban utal arra is, hogy ez a világtörvény a nemzetgazdaságtannak és szociológiának is az alapvető princípiuma. — V. ö. Az »idea« és »ideál« stb. 24. 1.: »Mert hogy a társadalomban ezen vagy azon eszmék lettek koronként uralkodókká, az a kívánságoktól függ; a kívánság azonban a hiányra, a hiány a kötött ösztönre ... utal.«

⁸² B. K. összegy. ml. I. k. 124. 1.

5. A TÖRTÉNET EREDETE.

Annak a történelmi történetnek, melyet a történetfilozófia tárgyául választott, az alanya nem az egyén, hanem *a köz*. A történetfilozófia az egyetemes történelmet vizsgálja. Érdeklődésünk legközelebbi tárgya ennél fogva a köz kialakulása a valóságban.

Ezt a tényt *Böhm* a legteljesebb részletességgel elemzi főműve III. kötetében a 254. sk. 11.-en, hol felveti a kérdést; »Hogyan értendő már most a »köznek« eredete és jelentése?»⁸³ Ezeket a fejtegetéseket fogjuk itt ismertetni.

Láttuk, hogy a valóság formája az öntjét s izez¹ mindég egyed. Azt is, hogy »minden valóság tartalma önállító tevékenységben valósul meg, melyet mozgás képében fogunk fel s amely a valónak nem külön ereje, hanem tartalmának tulajdonsága. Az ásványoknál vonzás és taszítás schemáiba szorítjuk; a vegyi elemeknél tömörülés és bomlás; az élő sejtnek a centrum sajátos választó erejében nyilvánul, növények és állatok ily módon fejlenek s tartják fenn magukat. Ezen önállítások, realiter ott is vannak, ahol maga a dolog nincsen; kihatások ezek, projectiók, melyeket mi bizonyos szemlélethez kötünk (atomushoz, erőpont-hoz, vagy akárhogyan képzeljük), de amelyek kivillannak ezen szemléleti centrum érzékelhető határain túl is ... Aki a valóságot erőnek gondolja, arra nézve ezen actio in distans nehézséget nem képez ... A dolgoknak ezen folytatódásai és kisugárzásai viszonyba hozzák azokat egymással; a dolog már az által, hogy hat, társaságba lép környezetével, melynek visszahatásait elszüntetni kénytelen. *A világegység*, ha nem is volna substantialis, *a hatások ilyen örökös élete és hálózata*, melyet a dolgokban rejlő erők hoznak létre; s mindenki, ha gondolataira figyel, *a világegységet a koszmikus tevékenység hatásfonaiban kénytelen* gondolni. Minden kisugárzás (= önállítás) a vetítő centrumot realiter kapcsolja ahhoz, amelyre a hatása kiterjed.

»Minél gazdagabb pedig a való dolog, annál többféle tartalomban fejtük ki; annyifelé viszi fonatait, a mennyi felé hatása kisugárzik ... Szóval: *ahol élet van, végtelen hálózat alakul*

⁸³Röviden vázolja »Az »idea« és »ideál« stb. 14. sk. 11.

a centrumok körül, igazán a hatások fonadéka, melyet teljes joggal *hatásfonatoknak* nevezhetünk. S e hálózat nem áll üres képzetekből, hanem *realitásokból*, valamint realitas a vonzó erő, mely a Nap körül ragadja a bolygókat ... Az ember is ilyen, centrális erőforrás. *Amit tesz és mond, vetület mind, Énjének projectiója*. Valóság az érzelme, érzéletei, vágyai és gondolatai, mik mozgató szervei által is projiciálódnak a környezetbe;; írásban, márványban, színben, kőromokban, futva tűnő szavakban nyer maradandó vagy múló kifejezést, — de realitásuk kétségbevonhatatlan tény.

»Kövessük ezt a processust tüzetesebben az izolált ember tevékenységében. Amennyi tartalom az öntetben idealiter összeszorul, mindaz megvalósulni, azaz kifejlődni s kialakulni törekszik. Már az embryo kifejlése határozott törvények uralma alatt végbemenő önprojectio; az újszülött növekedése ennek csak folytatása s legtovább fejlődő része, az agyvelő, az öntét erejének végső részletekig való tagosodása.⁸⁴ Ezen testi szervek ennél fogva máris az öntet reális projectiói, s a bennök megvalósult erő a functiókban nyeri további valóságát. A »functiók« ennél fogva természetük szerint térbeli megnyúlásra törekszenek, — anyagi határaikon túl terjednek, prolongálódnak. Az öntetre nézve ennél fogva a »functió« az elsőfokú prejectio; ellenben ezen megnyúlás, *prolongatio*, mint a functio folytatólagos projectiója, az öntetre nézve másodfokú projectiót képez. Az, amit az öntét a kerületén túl projiciál, az reá nézve tárgy, külső valóság ...« Ezután sorra veszi az egyes ösztönök *prolongatioja*, majd így folytatja: »minden önállításkunk az öntet önaffirmatiója. = projectiója *prolongatioja*; kitágulás a környezetbe. Ahol is merre ezen *prolongatio* terjed, ott mindenhol van és *hat* az egyes öntét.«

Ha mármost megszüntetjük az egyes emberek közt az izolációt, az egyénektől kiinduló, térben és időben tovaterjedő hatások összetalálkozását, kereszteződését, összefonódását, összeköttetését látjuk szemünk elé tárulni, s ebben a végtelen mozgalmasságban könnyű a köz és a történet eredtetét felismerni, s ez az emberi projectiók hatásfonadéka.⁸⁵

De ez még nem elég. Térjünk vissza *Böhmhöz*: »Az ember önállítása tehát annyi irányba megy végbe, amennyiféle tartalom rejlik öntétjében. [Állandóan szem előtt kell tartani az ösztönök teljes táblázatát!] *Nyilvánulása a belsőnek kifejezése*; a kifejezés fixírozása az emberi tevékenység *productuma* ... de ezek már *caput mortuumok*; az élet eddig tart, amíg az Én projectiója kisugárzik a Másra. Mindezekben az egyesnek önfentartásával van dolgunk s *azért az izolált embertől erednek*; ha pedig ez

⁸⁴ Böhm maga utal az! E. és v. II. k. 7—10. §§-ra, hol mindezt részletesen tárgyalja.

⁸⁶ V. ö. E. és v. III. k. 321. I.

örök álomra lehungya a szemét, az egész hatásszövedék elenyésszik, eltűnik s csak a caput mortuumok jeleznek [ha a projekciók állandó anyagban mintegy megmerevednek] ideig-óráig egykori existenciáját.

»Ha a világon csak férfiak volnának, akkor köztük is keletkeznének hatásfonatok, melyek a társulást igen különödtött formájában is mutatnák ... De ha az egyik elhalna, a hatássugarak meggyérülnek, a fonatok meglazulnának; egyesek pótolhatatlan úrt hagynának maguk után s ha az utolsó férfiú szemét lehungná, az egész hálózat eltűnnék a Föld hátáról.«

Azonban az embert leküzdhetetlen ösztön hajtja, hogy önmagát, projekcióit prolongálja előre az időbe, egyéni élete szűk határain túl is, a végtelenségig. A halhatatlanság vágya ez, mely szüli a gyermeket, az alkotásokat, a kultúrát, a vallás hitét. Honnan került bele ez az ösztön? A transzcendencia kapuja előtt állunk. És hasztalanul a tudomány számára. Mi csak annvit állapíthatunk mert tényként, hogy valamennyi ösztönünk fölött ott uralkodik egy leghatalmasabb: a halhatatlanságé. Ez ugyan mibennünk van, öntetünk tartalma, de túlmutat rajtunk. És fel kell vennünk egy egyén fölötti hatalmat, mely rajtunk keresztül (nyilatkozik meg, melynek mi eszközei vagyunk. Meglétét éppen ez a megnyilatkozás, a halhatatlanság vágya és parancsoló, mindenek felett uralkodó, kiírthatatlan szüksége, melyből legfőbb pillanataink fakadnak, vagy, mely akár saját egyéni mivoltunk romlásán keresztül is hajszol előre, — ez a misztikus élmény kétségtelenül igazolja meglétét. Ezen túl azonban ködbe vész; minden. Ennek az egyén fölötti hatalomnak a kilétét soha fel nem deríthetjük, róla semmit nem mondhatunk. Csak meglétét, sőt jelenlétét élhetjük meg. A vallásos extázis fősségében, az ihlet ritka igazi kigyulladásában, a kozmikus igazság felvilágosításának legmélyebb pillanatában vagy az új életet szülő ölekezés egyént feloldó gyönyörében.

És nevet adhatunk neki. *Böhm* is megteszi ezt. Akár a biológia, akár a szellemtan, akár a dialektika, akár az értéktan irányából halad előre, útja végén mindenütt maga előtt találja ezt a ködőceánt, mely mögött a Mindenség titokzata lélezkedik és az emberi megismerés mécsese csak rejtelmes: és iszonytató tömegének az ismerhetetlenség sötétjébe vésző vonalaira derít halovány fényt. *Böhm* is igyekszik legalább nevet adni neki. itt, a III. kötetben *fajnak* nevezi, mely az egyént új egyén létrehozására kényszeríti.⁸⁶ »Az »idea« és »ideál« értékelméleti fontosságá» c. értekezésében hol *nemnek*, hol *életnek*, hol *szellemnek*. Főműve IV. kötetének második felében állandóan ott áll az egyénfölötti hatalom és *vllágleleknék*, *világszellemlnek*, vagy a hindu kifejezéssel *Atmannak* nevezi.

⁸⁶ E. és v. III. k. 260. sk. 11

⁸⁷ 14., 6., 8. 11.

A történet filozófiai vizsgálatának is számolni kell ezzel az egyénfölötti hatalommal, azonban elvégzi dolgát, ha megállapítja jelenlétét, további vizsgálatáról le kell mondania. A történetből csak az embert ismerhetjük meg, s a történetet csak az emberből érthetjük. Minden további kísérlet csak óhajtott álmokhoz vezet.⁸⁸

De az emberben tényként találjuk a végtelenségig való prolongáció ösztönét és ez a történet eredetére elegendő magyarázó elv.

Ezen ösztön kielégítésének egyik eszköze a szaporodás, a másik a társadalom. Mindkettő arra szolgál, hogy az egyesektől kiindult hatások hálózata örökre el ne pusztuljon, hanem tovaterjedjen, gazdagodjon.

Böhm kimerítően tárgyalja a család metafizikáját, kibővülését társadalommá s ennek berendezkedését, a projekcióknak intézményekké szilárdulását. S íme ezzel benne vagyunk a történet mozgalmas folyásának kellős közepében. Az ő fejtegetései itt⁸⁹ inkább szociológiai jellegűek. De alkalmazhatjuk őket a történetre is. Nemcsak azért, mert, mint láttuk, *Böhm*-nél a szociológia és történetfilozófia csaknem azonos tudományok, — egyik sem differenciálódott nála tiszta formájáig, — hanem azért is, mert a társadalom — köz, a történetfilozófia pedig a köz történetét választotta tárgyául, s végül mert a kultúra is az iejmbter halhatatlansági ösztönéből fakadt prolongáció. Szoros értelemben kultúra alatt egyenesen a közösségben való alkotást értjük.

Az első közösségi alakulat a család, mely a faji ösztön projekciója, ez azután bővülés, azaz prolongáció útján törzsé, niéppé fejlődik és előáll a társadalom. Minden közösségnek jellemzője, minthogy egyedi projekciók hatásfonadéka, ho^o~ »egyes, kölcsönös és közös célok szerepelnek, vagyis az eredetileg önző célból a társulás folytán kölcsönös, a gyermek által pedig ezekből közös célok származnak.« A gyermek helyére jogosan helyettesíthetjük be általában az új generációt, sőt ennél többet is: »Minthogy pedig a szükségletek egyformák, mert egyforma ösztöni hiányokból erednek [figyelni az ösztönök teljes táblázatára!], azért a közös szükségletek állanak előtérbe ... A közös célok ... közös eljárási módot is teremnek ... A régi tagok saját hiányaik pótlási módját az új tag hiányainak pótlásában is követik, miáltal bizonyos ... hagyomány képződik (traditio) a megszokás (usus) alapján ... A rendezetlen ps kapkodó, primitív, reflexszerű actióból — rendezett, tervszerű, az egyes találékonysága által bővülő életközösség áll elő, beosztott és terv szerint haladó összeműködés.« Ezek a tervszerű pótlási módok fixíroztatván, állanak elő az intézmények. Végül

⁸⁸ Lsd. alapul E. és v. IV. 376. sk. 11.

⁸⁹ E. és v. III. k. 2159. sk. 11.

»az intézmények elrendezése azon formában, hogy az *egyének haszna* valamennyi másnak haszna mellett lehetőleg el legyen érve képezi azt, amit *alkotmánynak* (constitutio) nevezünk.«

Ez az egész jelenség-komplexum és minden egyes tagja a történet folyamatának a forrása. Maga ez a kialakulás már történet. Azután ott van a közös célok és egyéni érdekek összeütközése vagy az egyes közösségek összeütközése, illetve összeolvadása. Forrásai ezek belső és külső harcoknak vagy a békés együttműködés korszakainak, társadalmi osztályok küzdelmeinek, alkotmányreformoknak és a történeti események egész végeláthatatlan tömegének. Mindezek a cselekvés, az erkölcs síkján játszódnak le. Éhez járul a megismerés, a tudomány élete, a vallási nézetek és az esztétikai szemlélet változásainak tovahömpölygése. Itt is mindenütt az egyéni új és a közös régi végtelen egyensúly-játéka folyik. S a kultúra eme három síkja is állandó kölcsönhatásban áll egymással, s ez a kölcsönhatás ugyancsak a történeti jelenségek kimeríthetetlen gazdagságát szüli.

Tehát a történet az egyéni projekciók hatásfonadéka. Ebből az eredményből kiindulva a történetfilozófia két fontos problémájára kísérhetjük meg a választadást. Az egyik az, hogy beszélhetünk-e egyetemes emberiségről, van-e ennek egyetemes története és ha igen, milyen elv alapján oszthatjuk korszakokra.

Ennél a kérdésnél jól kell ügyelnünk arra, hogy az¹ emberiség érintkezési közösségét össze ne tévesszük egy valamilyen minden népet, nemzetet magába egyesítő államalakulattal. Ilyenről nem beszélhetünk tudományosan. Hogy megvannak-e a feltételei, vagyse, a jelenben megállapíthatatlan. Hogy meglesz¹-nek-e, erre válaszolni tudománytalan jóslás volna. De azt kétségtelenül megállapíthatjuk a tényekből, hogy az izolált közösségek érintkezésbe lépnek egymással, a projekciók egyre inkább egyetlen közös hatásfonadékká szövődnek és az egyetemes emberiség lassanként tényként előttünk áll. /Ha nem is oszlik el soha a nemzetek, népek, államok, társadalmi osztályok, földrészek közti ellentét, ha az egyének és az egyes közösségek partikuláris érdekei nem is oldódnak fel soha az' egyetemes közösség céljaiban, mégis alakulóban van egy alakatlan, szervezetlen, de ténylegesen meglévő egyetemesség az *emberi kultúrában*, Szemünk előtt folyik a partikuláris kultúrák szintézise. Ezt látjuk a múltban, ezt a jelenben, joggal következtethetünk folytatódásra a jövőben is. »A történelem nem lineáris úton halad, hanem több helyről indul ki egyszerre, amint több helyen volt az emberiség bölcsője is; annál biztosabban jut el a magaslatra, minél több völgyből és minél többen kapaszkodnak fel.«⁹⁰

Olyan naiv kérdést, hogy melyik lesz az *uralkodó kultúra*,

⁹⁰ Az értékelés phaenomenológiája stb. Athenaeum XXI. 4. f. 8. 1.

ne tegyünk fel. Úgy látszik, az a kultúra terjed, abba szívód-
nak fel egyéb jelenlegi kultúrák elemei, amelyiket európai kul-
túrának nevezünk. Hogy ez miért van így, egy későbbi fejezet-
ben fogjuk megvizsgálni. Azonban tény. De ezt a kultúrát csak
a főnhéjazás nevezheti európai kultúrának. A görög-római mű-
velődés továbbfejlődése ez, de színeződve a népvándorlás és a
hellénizmus korában Ázsiából jött elemekkel. S azt is tudjuk,
hogy a görög kultúra Egyiptom, Kaldea, Asszíría, Perzsia ele-
meiből indult ki, ezek viszont ki tudja, milyen forrásokból
folytak össze. Az u. n. mai európai kultúra pedig szemünk előtt
asszimilálja újra Ázsia, sőt Afrika eredményeit. Beszélhetünk
tehát az emberiség kulturális közkincséről. De ennek az egye-
temes kultúrának a gerince valóban az, amit európai kultúra-
nak nehezünk ma, legalább is a múlt és jelen tanúságai erre
engednek következtetni.

A korszakokra osztás kérdésénél mármost szerintem nem
azon van a hangsúly, hogy szükség van-e rá, hanem; azon, hogy
a tényleges történetben megvannak-e a határpontok. Nemi ne-
künk kell ezeket rávinni a történetre, hanem fel kell benne fe-
dezni, megállapítani. Ha ez nem lehetséges, egészen felesleges,
sőt káros félrevezető erőszakot követünk el. *Böhm*, elvei alap-
ján azonban egy természetes szempont kínálkozik a felosztás
használatára. Alapja az, hogy a történet egyéni projekciók ha-
tásfonadéka. Eszerint az egyetemes történet múltjában és jele-
nében azok a pillanatok képezik a korszakok fordulópontját,
amikor egy-egy közösség, eddig izolált kultúrkör belép az egye-
temes hatásfonadékba. Az egyes kultúrkörök és a kialakulandó
egyetemes emberi kultúra történetében pedig a nagy, döntő
egyéni projekciók képezik a korszakok határpontját. Ezek meg-
állapítása a konkrét történetben a leíró történelemtudomány
dolga, a történetfilozófia csak a szempontot szolgáltathatja.

A másik nagy kérdésünk az, amit *Böhm* így tesz föl:
»*Minek kell a társadalmat tekinteni?*«

»A felelet azt fogja eldönteni: 1. valóság-e a társadalom
vagy csak az egyesnek fejében tükröződő kép? 2. élő vagy élet-
telen-e ez a valóság?

»1. A mi fejtegetéseink értelmében a társadalom nem az
egyes lelkében alakult kép, hanem szellemi valóság. Az önfen-
tartás actusai vagy a projectiók és ezeknek prolongatiói képe-
zik annak a hálózatnak reális szálait ... De ezen szálak csak
addig élnek, amíg a szellem él; nélküle nem lehetségesek,
mert ők csak a szellem hatási irányai.⁹² S éppen ezért a hálózat

⁹¹ E. és v. III. k. 269. sk. 11. Az itt foglaltak alapján állnak
e kérdésre vonatkozó fejtegetéseink, s innen valók az idézetek.

⁹² Itt maga *Böhm* jegyzi meg, hogy »részletesebben és nép-
szerűbben előadva a szíves olvasó »Az idea és ideál« c. cikkemben
találja.« 14. sk. 11.

kifoltozására szükséges a propagatio [sic! nem sajtóhiba prolon-
gate helyett?] Hatalmát ezen valóság mindenkivel annyira érez-
teti, hogy kétségbe vonni, annyi lenne, mint a szellem alkotásai-
nak valóságát tagadni.

»2. De azért, hogy valóság, mégsem szabad azt *önéletű*
valónak gondolni. Valamint a physika »súlytalanokról« beszél,
úgy súlytalan (»Imponderabile«) a társadalom maga is; e súly-
talanak másrendű reactiói azon homályos erők, melyek a
tömegeket mozgatják s melyek a társadalmi élet tünemények kö-
zött a »subliminalis« azaz »nemtudatos« érzelmeket képviselik.

»A társadalomnak az életfentartás egy szerve sincs meg ...
Éppen azért róla, mint élő lényről beszélni, azt »organismusnak«
tekinteni, — merő »animismus« (nem is methaphysika). Minden
igyekezett, hogy nála öntudatosságot, köztudatot kimutassunk,
sikertelen vállalkozásnak bizonyult ...

»De nemcsak, hogy nem öntudatos Organismus, hanem álta-
lában *nem is Organismus*, hanem annak csak ferde analogonja. A
kik az »Organismus« fogalmával akarják megmagyarázni (Spencer,
Schäffle és többen), azok fagyos és unalmas allegóriánál
egyebet nem adtak ... Az »Organismus« ennél fogva csak ideig-
lenes heuristikus elvnek volt jó, d'e ontológiai princípiumnak
teljesen megtévesztő ... Az egyesnek megfelelő Organismus a
társadalom csak akkor lehetne, ha funkciói ép úgy működne-
nek, mint az egyesnél tapasztaljuk. Azonban éppen ez hiány-
zik a hasonlatból. Először a funkciók az egyesben külön és
határozott tartalommal bíró ösztönök; össze nem lehet a táplá-
lkozás, nemzés, érzékiség funkcióit zavarni. Végzi-e ezeket a
társadalom? Nem; mert hozzá való szervei nincsenek. Másod-
szor az egyesben nyilvánuló ösztönök qualitative különböznek;
a társadalom hálózatának minden fonala azonban homogen, *egy-
formán projectio* és így pszichikai erő. Harmadszor az egyesek
funkciói magukban bírják értelmüket: a gyomor emészt, a szem
néz, a fül hallgat, az izom rángatózik, — ha további qéljok
nincs is. Ellenben a társadalmi funkciók magukban tekintve
értelmetlenek; *értelmet csak az egyesnek valamely ösztönétől
nyernek*. ... Végre az egyesnek funkciói egymást tartják fenn,
pl. a táplálkozás az izmot és agyvelőt; a sociális. funkciók között
nincs ezen teleologia. A gazdálkodás nem használ az értelem-
nek, sem a nemzés nem emeli a társaság látó. erejét; ezen célnak
csak akkor szolgál, ha az *egyesre* hat, azaz: csak a pszichikai
médiumon át nyer értelmet és célt a társadalmi functio. S

⁹³ Így kell érteni az E. és v. IV. k. 365. l.: »... ha meg akar-
juk érteni, hogy pl. a társadalom micsoda? akkor az emberben
található funkciókat kell értenünk. Ezeket átvive a társas fonatokba,
nyerjük a társadalmi intézmények értelmét, miket e nélkül meg-
érteni nem bírnánk.« Az intézmények csak prolongációk, össze-
ségük nem organizmus.

éppen ezért a társadalmi dinamika törvényei az egyes Organismus fogalmából nem nyerhetők; a társas hatásfonatok mechanice hatnak egymásra, de ezen kölcsönhatás egészen más, mint az, amelyet az egyesnek functiói között tapasztalunk.

»Az egyesnek functiói valóban teleológiai függést mutatnak egymás között; ez a táplálkozástól kezdve egész az Én szabadságáig terjed s minden functio körfutása az egyesnek önállításában végződik, oda fut össze minden szil s oda: hajlik vissza. A társadalmi functiók közti összefüggés nem ilyen; a gazdálkodás befolyásolja ugyan a többi functiókat is, de nem közvetlenül, hanem mindig azon egyénnek közvetítésével, kitől a, többi functiók származnak ...

»A különbség Organismus és társadalom között ezen (sokszorosan szaporítható) eltérések miatt oly nagy, hogy a kettőt egy közös genus alá foglalni valóban elmaradottságnak jele. *Baldwin* helyesen mondja: »maradandó haladásnak látszik nekem az, hogy a biológiai analógiát a pszichológiai analógia váltotta fel.« *Mert a társadalomnak alkotó fonalai mind pszichikai természetűek.* »A szervezés, amelyet a socialis életben létesítünk, minden formájában pszichológiai organisation »A társadalmi organisationnak tárgyát *gondolatok* teszik, amin minden értelmi állapot, tehát képzetek, ismeretek, oktatások értendők, melyek ... társadalmilag alkalmazhatók.«⁹¹ Aranyiszavak ... A társadalom ennél fogva nem szervezet, nem is *szervezett*, hanem csak *rendezett Valóság*; az egyes lelkek centrumaiból kiinduló hatás rendezi egységgé össze. *A társadalom élő lelkek functióinak projiciált rendezett hálózata.*«.

Ezek a fejtegetések mindenestől alkalmazhatók a kultúrára, melynek a társadalom egyik produktuma, és a történetre is. El kell vetnünk azt a felfogást, mintha a történet csak a mi képeinkben élne és mintha abba a teleológiát csak a mi ismerésünk vinné bele, s a történet valójában csak vak véletlen billiárdjátéka volna, ahol a golyók terv, cél nélkül lökődnek és futnak a poszton. *Böhm* csak arról beszél, hogy a *társadalomnak és nem olyan* teleológiája van, mint az egyes organizmusnak. De világosan kitetszik fejtegetéseiből, hogy ha a történet az egyesek projekcióinak hálózata, akkor abban célszerűségnek lenni kell, mert az ember öntudatos alkotó projekciója. A teleológiát mi visszük bele a történetbe, de nem csupán ismerésünk, a tudomány rendezése által, hanem cselekvésünk által, mélyet, ha az spécialisa^ emberi, mindég célítudat vezérel. Minthogy pedig a történet a közösségben folyik, s ebben közös, mert minden egyénben közösnek érzett célok alakultak ki, a történetet nyilván az egyetemes emberiség célja vezérli.

⁹⁴ Das soc. u. sittl. Leben. 382., 419-, 392. 11. Böhm saját idézete.

⁹⁵ E. és v. III. k. 272., 273. 11.

De nem is önálló organizmus. A történelmi pesszimizmus ebből a felfogásból eredő következtetései is elesnek. A történet nem mi felettünk éli önálló életét, mely ugyan egyfelől felfal bennünket, mint áldozatait, de másrészt alá van vetve az organizmusra ólálkodó összes veszedelmeknek. Kétségtelen, hogy, mint láttuk, fel kell vennünk egy egyénfölötti hatalmat, melynek ereje, mint öntudatlan, irracionális elem vezeti az egyen tudatot. És ez az elem itt van mibennünk, részünk, — mely tény inkább nagyonis felemelő, mint elkésztő. De a történet nem ilyen hatalom. A hatalom mibennünk, emberekből, a mi közösségünkben van, a mi projekcióink hálózatában. A történet mi magunk vagyunk, rajtuk túl nincsen. »Célja nincs ő benne magában, hanem az egyes élő lélekben, melytől szolgálatai értelmet nyernek ... A cél pedig ott él azokban, akik ... fentartják, a projiciáló tömegekben.«

Ezeknek az eredményeknek rendkívüli a jelentősége. Különösen arra, az álláspontra nézve, melyet a történetben mutatkozó szabadság kérdésében elfoglalunk. Világnézetünkre való hatásuk pedig egyenesen döntő.⁹⁰

⁹⁰ Kötelességemnek tartom az olvasót figyelmeztetni, hogy Pauler Ákos, a másik nagy magyar filozófus egészen hasonló eredményekre jut egészen más alapokból kiinduló fejtegetései folyamán »A szellemtörténet kategóriái« c. értekezésében. (Minerva, II. évf. (1923.) 1. sk. 11.) Nyilvánvaló, hogy itt ténybeli igazságokról van tehát szó.

6. A TÖRTÉNET TÉNYEZŐI.

Eddigi eredményeink alapján könnyű lesz a történet tényezőit úgy megállapítani, hogy az empiria tényeit a dialektika igazolja és megmagyarázza. Voltaképen az előző fejezetben nyert fonadékot kell szétbontani elemeire. De azután azokat külön-külön is meg kell vizsgálnunk apróra, hogy így kölcsönhatásaik módjait és mértékét természetükből megérthessük. Így a történet *értelméhez* is közelebb jutunk majd. Megállapíthatjuk teleologikus egységét és bizonyos általános vonásait is kiemelhetjük.

E fejtegetésekben előre számolni kell egy nehézséggel. A tényezők hatásai annyira összefonódnak, hogy rendkívül nehéz lesz szétartott tárgyalásuk. A tárgyalás menetét sem lehet éppen ezért a kívánatos tisztasággal vezetni. Kénytelenek leszünk bizonyos tényeket anticipálni, melyek csak később kerülnek részletes elemzés alá és elkerülhetetlen, hogy ismétlésekbe ne essünk. Előbb tényeket elemzünk, aztán rekonstruáljuk előállásukat dialektice.

Eddigi eredményeink alapján elvileg a történetnek egyetlen tényezője van: az egyes ember. Hiszen minden tevékenység az individuumtól indul ki, minden, ami rajta kívül van, az ő projekciója, prolongációja. És látni fogjuk, hogy a döntő tényező csakugyan az individuum. A fejlődés egyenesen hozzá van kötve. De az Én-nel szemben ott áll a Nem-én, mely reakcióra készíti. *Böhm* az élet jelenségeit két tényezőtől függőnek mondja: *a környezettől és az élő struktúrájától.*⁹¹ Ez a Nem-én ismét két féltekére oszlik: az egyik a kényszerű projekcióval alkotott világ képe, az, amit természetnek nevezünk; a másik a céltudatos alkotás produktumai: a köz és kultúrája.

Mindez az emberi öntet tagolódásában, ágtétei, ösztönei jelentésében nyeri magyarázatát. Ha meg is volna az öntudata, de csupán materiális szükségleteket szenvedő ösztönei volnának, akkor valóban csupán *Bergson* »homo faber«-je vagy a nemzetgazdaságtan »homo oeconomicus«-a volna. Eszes vádjá a földnek. Balgaság, levegőben járás a materiális hiányok leki-csinylése. Az emberi öntetnek materiális hiányokban szenvedő ösztönei is vannak, s így ezek is súlyos tényezői a történetnek.

⁹¹ E. és v. IV. k. 364. 1.

Aki tagadná, kiáltó tényeket tagadna és helytelen eredményekre jutna. Az amit ő kieszelne, nem az ember története volna. *Böhm* »Az értékelés phaenomenológiájá«-ban nagy figyelmet szentel a materiális tényezők méltatásának, *Lippert* könyvéről írt ismertetésében pedig azt mondja, hogy »Az ember és a természet kölcsönhatása mindaz, amit a művelődéstörténelem a világ minden részeinél műveltségi mozzanatul feljegyzett.«⁹⁸

A natura kétféleként válik tényezővé a történetben az emberi ágtétek különbözősége szerint. Egyfelől, mint Nem-én, tehát geográfiai, klimatikus stb. viszonyok. Másfelől, mint az ember fiziológiai ösztönei. Az ezek hiányainak kielégítését célzó projekciók prolongációi a közösségekben belől a hatásfondékok végtelen szövedékét teremtik meg: gazdálkodás, ipar, kereskedelem, társadalmi berendezkedés, jogi intézmények stb. Ezek egyfelől egymásközt, másfelől az egyénnel állanak viszonyban, a köz érdekei és az egyének érdekei kereszteződnek, s a történet nagy fontosságú jelenségeit eredményezik. Ezen a síkon találjuk pl. a gazdasági harcokat, a társadalmi osztályok sűrűlődését, reformmozgalmakat. Itt mindég reális hiányok a mozgatók, s ezeket csak tökéletes pótlékkal, mely teljes kielégedéshez vezet, lehet megszüntetni. Álpótlékok, melyek pillanatnyilag kielégítőnek látszanak, nem használnak. *Böhm* nagy figyelmet szentel az álpótlékok vizsgálatának.¹⁰⁰ Itt találjuk magyarázatát annak, miért lehet kiesztelt teóriákkal a történet menetét befolyásolni, s fél-reformokkal szociális nehézségeket megszüntetni. A hiány, pótlék, álpótlék természetesen ugyanilyen szerepet játszik a szellemi élet terén is.

Az ember u. i. nem; csupán »homo faber« és »homo oeconomicus.« Ösztönei közt ott láttuk a szellemi ösztönöket is, melyek a logika, etika, esztétika síkján alkotnak. Amint korlátoltság az egyoldalú spirituálista történetnézet, épp úgy korlátoltság az egyoldalú materializmus. Csak a vallásnak vagy a tudománynak felbecsülhetetlen mozgató erejére kell gondolnunk. S ezeket nem lehet *Marxékkal* a gazdasági élet »Überbau«-jának tekinteni, amint ezt már kimerítően igazolta a történelmi materializmus kritikája. *Böhm* szellemtana szilárd eredményei alapján pedig magától összeomlik ez a teória. A történet végső alanya az ember, az emberben pedig nem' kevésbé reális és fcielégedésre törő ösztönökként ismerhetők fel a szellemiek a fiziológiaiak mellett.

A szellemi ösztönök prolongációja területén is ott találjuk a Nem-ént, mint kultúrát, a történet egyik tényezőjeként.

A fiziológiai és szellemi projekciók szövedéke egyesül már-

⁹⁸ Magy. Phil. Szemle VI. évf. (1887.) 142. l.

⁹⁹ V. ö. Az értékelés phaenomenológiája stb., E. és v. III. fc. 275. sk. 11.

¹⁰⁰ E. és v. II. k. 194. sk. 11.

most a közben. Elméletileg szétválaszthatjuk a külön fajta szakakat, de a konkrét történetben teljesen összefonódva jelentkeznek és hatnak. S ez a Nem-én, elválasztva, — ugyancsak heurisztikus célokból, — a természettől, az, amit a történet szellemnek, közszellemnek, korszellemnek nevezünk. Ez az, ami az egyénnel szemben áll, s így a történet egyik, nagysúlyú tényezője. Ezt közelebbről meg kell vizsgálnunk.

»... valahányszor valamely korszaknak ... jellegét megállapítani s a benne megnyilatkozó szellemnek képét megrajzolni akarjuk, kénytelenek vagyunk a műveltségnek egy bizonyos átlagát venni alapul és ennek megfelelőleg az emberiségnek egy bizonyos átlagát tekinteni a vizsgálat tárgyát képező korszak szellemi képviselőjéül,« írja *Bartók György*.¹⁰¹ De aligha történik tudatosan ez a kiválasztás; csak az igazolása. Az ismeretelső fokán itt is önkénytelen képvetítéssel állunk szemben. A korszellem a történet szemlélőjében egészen irracionális úton alakul ki a teméntelen adatból, a jelenségek tömegéből, melyben pedig a legheterogénebb mozgalmak birkóznak egymással. Dje idéppen az, hogy *éppen az* a korszellem bontakozik ki a szemlélő előtt, mutatja, hogy ezen irracionális úton szerzett képnek kell valami objektív érvényének lenni. Mi vezeti ezt az önkénytelen képalkotást? Nem lehet ez valami akaratlan statisztika sem, mely az egyéni projekciók tömegéből a legnagyobb percent arányú homogén csoportot emeli ki. Ilyen statisztikus eljárásnak miéig tudatos végrehajtása elé is rendkívüli nehézségek tornyosulnak, márcsak az adatok hézagosága miatt is. Azonkívül eredményhez sem vezetne. Nem, mert hiszen a kor szellemében igen gyakran éppen nem a legnagyobb percent arányú egyéni projekciók fonatát ismerjük el uralkodónak. El kell fogadnunk tehát az intuíciót, melyet teleologikus szempont vezet. A korszellem megállapításánál mindég akaratlanul is a következményre, a jövőre gondolunk. Az egész történetben egy teleologikus menetet ismerünk fel, mely a múltból a jövő felé tart és ennek valamely szakaszát nevezzük a kérdéses kor szellemiének. S hogy éppen ez a hatásfonadék emelkedik elénk a projekciók tömegéből, s hogy mi egy ilyen teleologikus elv szerint szemlélünk, annak, mint mondtuk, objektív okának kell lenni. Ez a teleológia ott van magukban a tényekben. Egon *Friedell* veti fel a kérdést: »ein grosser Teil der historischen Wirkungen unterirdisch verläuft und oft erst ser spät, bisweilen gar nicht ans Tageslicht tritt.«¹⁰² Ezek az elveszett hatások nem illenek be a tények teleológiájába. Ha a történet az ember projekciója, prolongációja, akkor azt az embernek a központi célja kell hogy vezesse. Az embernek, mint részekre tagolt egységnek, tehát rendszernek egy központi eszméjének kell lenni,

¹⁰¹ Az erkölcsi értékeszme története I. k. 1926. 10. 1.

¹⁰² Kulturgeschichte der Neuzeit I. 15—6. Aufl. 1928. II. 1.

csirájának, melyből az egész kifejlik. Az ember, mint öntet, sohasem válhatik mássá, csak konstans, potenciális tartalma fejlik ki. De ez kifejlésre tör. És nyilván közös az a központi, mag minden egyénnél. A történet folyamán *csak ez* a központi mag bontakozhat ki. Ebben áll a történet teleologikus volta. És ezt a tényleges célszerűséget, ezt a tendenciát érzi meg benne a szemlélő, minthogy ő is ember, — az alany és tárgy azonoságának: ismeretelméleti alapelvéről van itt szó, — s állapítja meg szellemeként.

Ennek a tendenciának a tartalmát az emberi öntet dialektikai vizsgálatából levezethetjük és le is fogjuk vezetni. A tényleges történetben való megnyilatkozása magának a történetfilozófiának a legsúlyosabb kérdéseit öleli fel, melyek az egyén és a közti problémája köré csoportosulnak. E kérdéssel az egyén történeti szerepéhez közeledtünk.

Korunk egyik legsúlyosabb gondja a köz és az egyén viszonya mind a szociológiában, mind a történetfilozófiában. Különösen *Troeltsch* alapvető problémája a »Last der Geschichte« és a »Historismus und seine Überwindung«, ez a régi gond, mely már Rousseau elveit is sugalmazta.

Böhm mind a szociológiában,¹⁰³ mind a történet feletti elmélkedéseiben az egyént tekinti döntő tényezőnek.¹⁰⁴ Nem is tehet mást, ha egész tanának alapelve, hogy a valóság konkrét formája az öntét, az individuum. Voltaképen ő a történet egyetlen *östenyezője*. De az egyén e földön számtalan. Valamennyi projiciál és prolongálja magát. Ebben a hatások vonatkozási hálózatában kell bizonyos rendet felismernünk. A kérdés tehát így módosul: hogy viszonylanak az egyének hatásai egymáshoz, kik a *történeti individuumok*, mi az ő viszonyuk a többiek által alkotott közhöz, mi az ő szerepük a történetben? E kérdésekkel egyúttal a történeti fejlődésnek, az előre haladásnak a kérdése is felvetődik. Történeti individuum és történeti fejlődés nyilvánvalóan egymásra utaló fogalmak. A történeti individuumnak épen az a legfőbb ismertető jegye, hogy szerepe van a fejlődésben. Ha a történet in ultima analísi egyéni projekció, akkor a történeti individuum az az egyén, aki a fejlődést projiciálja. De vajjon csakugyan van-e fejlődés a történetben, s ha igen, miben áll ez? Csakugyan egyes kiemelkedő individuumok projiciálják-e, s ha igen, mi ennek a magyarázata és mi módon történik? Mi adja a döntő hatáshoz való hatalmat és erőt az individuumnak? Mi teszi őt szabaddá a prolongációk adott állapotá-

¹⁰³ Errenézve mély fejtegetéseket olvashatunk. E. és V. III. k. 273. sk. 11.

¹⁰⁴ Már egészen fiatal korában, ekkor még nyilvánvalóan a romantícizmus és Hegel nyomán ezen a véleményen, volt. Lsd. B. K. élete stb. I. k. 121., 145. 11. Ezt a meggyőződését igazolták aztán önálló kutatásai.

val, a történeti hagyománnyal és a közszel szemben?

Tényként megállapítható nagy történeti személyiségek szabadsága. De: felületes meggondolásra sem látszik valószínűnek, hogy bárki is a hatalmas közösséggel és a történeti fejlemények roppant súlyával szemben a maga merőben személyi érdekeit önkényűleg uralomra tudná vinni. Ha ez ideig-óráig meg is történik, — de sohasem legalább bizonyos körű közösség hozzájárulása nélkül, — a köz hamarosan elsöpri útjából. Az individuumot is az teszi szabaddá, ami univerzális benne. Már érintettük, hogy mivel a történet a közösségben folyik, s benne közös, mert minden egyénben közösnek érzett hiányokból fakadó célok alakulnak ki, a történetet nyilván az egyetemes emberiség céljai vezérlik. Úgy látszik a nagy ember épen az lesz, aki ezeket a közös hiányokat legelőször megérzi; a célok tudatosulnak benne és ezek megvalósítására tör. Ezt pedig csak úgy érheti el, ha az általa megérezett és tudatosított hiányokat és célokat másokkal is megérezteteti és tudatosítja. így valósul meg az érték, hat egyre szélesebb körben az ellentálló hagyománnyal és közszel szemben szabadon. A szabaddá vált egyéntől indul ki a projekció, de hatásának biztosítéka viszont a közösség érzületében rejlik. Az individuumot, ismételjük, univerzalizálása teszi szabaddá.¹⁰⁵

Ezek a kérdések mind a *történet értelmének* a problémáján torlódnak össze. Megállapíthattuk eddig, milyen tényezők összejátszása a történet. De hogy hatóképességük mértékét, történeti értéküket, szerepük rangfokozatát felmérhessük, ahhoz végre is előbb meg kell vizsgálnunk, mivégre van a tényezők végtelen kölcsönhatása, mivégre az egész történet, mi történik a történetben, mi fejlődik benne, mi az *érték tartalma*, mely a történetet, mint a hiány és kielégedése nagy áradatát előre űzi.

¹⁰⁵ Ezek a következtetések teljesen megegyeznek Böhm eredményeivel, miket a következő fejezet ismertet.

7. A TÖRTÉNET ÉRTELME.

Az utolsó száz évben az a tendencia uralkodott a tudományban, hogy az ismeret egyes területeit a szaktudományok egymástói szeparáltan vizsgálják és az ideális állapotnak azt tekintették, ha nem követnek el »határsértést.« Ez a munkamegosztás a gyakorlat szempontjából rendkívül hasznosnak bizonyult. De másrészt megvolt a maga kára is. Ráborította' a valóságra a tudomány mereven mezőkre osztott leplét, s elfeledkeztünk arról, hogy a valóság jelenségei e lepel alatt nincsenek korántsem oly merev határokkal birodalmakra szabdalva, mint a »globus intellectualis«-on. Látásunknak ez az elhomályosulása, a tudományos gyakorlat megszokásának hatása alatt útját állta a szintézisnek. Észrevétlenül messze kerültünk az eleven valóságtól, s ennek következtében, nem látva nagy egységét, a tagok összefüggését, magyarázatainkba is hibáknak kellett becsúszni. Nem pillanthattuk meg a jelenségek végső gyökereit, mert azok minden bizonnyal az Egész központjáig nyúlnak vissza, s mi épen az Egészet hullajtottuk ki szemléletünkéből. Ebbe a veszedelembé került a történet feletti filozofálás is. Az emberiség életét, az egyetemes valóság egy szegmentumát, a gyakorlat számára, mesterséges kihatottságában egészen elszigetelve kezelte, s így nem vehette észre a kozmikus összefüggéseket. Nyilván innen ered sok hiányos, felszínes, elégtelen magyarázata.

Böhm Károly egészen kivételes jelenség ebben a korban. Bátran mondhatjuk, hogy nincs Senki, akinek annyira vérébe ivódott volna a valóság egységének tudata. Sehohsem látja a szálaknak a végét, csak az Egészben. Utolsó alakja ő a század¹-eleji nagy szintetizáló törekvéseknek és előfutárja a nyilván elkövetkezendő új szintézis korának. Már csak az is jellemző rá, hogy valóságos polihisztor. Egyaránt otthon van minden szaktudományban, akár szellemi, akár természettudomány, akár matematika legyen az. Mindenütt az egyetemes valóság jelenségeit látta és igazi filozófushoz méltóan őt ez az Egész vonzotta problémáival, éspedig nemcsak ideális elvontságában, hanem konkrét meglétében is. Így vált ő a *Kant* utáni filozófiának nyilván legnagyobb, de mindenesetre legátfogóbb horizontú rendszeralkotójává.

Ez a szintetizáló hajlam segítette a történetfilozófiában elért eredményeihez is. Végso gyökérszálakat fedezhetett fel, mert az emberiség életét nem kihatottan nézte, hanem beleágyazva az egész kozmosz életébe.

A világmindenségben egy összefüggő roppant evolúciós sort lát, melyben az élet fejük ki önmagának egyre tisztább, egyre tökéletesebb, azaz egyre öntudatosabb megvalósítása felé. Az jelet csupa és szakadatlan tevékenység, s e tevékenység folyamán csupán és mindég önmagát fejt ki. Természetesen felvetődik a kérdés, mi indítja e tevékenységre, mivégre az önkifejtés, ha ő az egyetlen valóság és ő valóság, tehát önmaga számára elegendő kell hogy legyen léte. De ez a végso »miért?«, melyre semmiféle emberi gondolkodás soha. választ nem fog adni. A végso, amit megállapíthatunk egy tény: a lét önállítás, tevékenység, önkifejtés. És ez a kozmikus evolúcióban játszódik le szemünk előtt.

Ennek a kozmikus evolúciónak az egyik fele a természet élete, a másik a történeté, melyek kiegészítik egymást egységgé, zárulnak össze. Az elválasztásra az ad alapot, hogy az élet evolúciójának a forduló pontja az ember lénye. Mint már tudjuk, benne válik öntudatosá. »Az életnek, mint az egyes organizmus szubsztanciájának, önállítása az, ami az élettüneményekben megjelenik. Az egyes élettüneményeket ezen összidea indítja meg, s minden résztevékenysége ismét csak az egész életegységét állítja s tartja fenn. Ő az indító erő, s ő a cél, mely felé az organizmus törekszik; öntudatlanul kezdeteiben,, öntudatos céltűzéssel ott, ahol önmaga egységét, az Én ideájában megragadta. Akkor az Én átveszi az indító szerepelt s ő tűzi ki a célt, mely felé at funkciók összeműködése irányul. Az öntudatlan részideából akkor öntudatos cél alakul ki s az öntudatos logikai forma a nemtudatos élettől nyeri tartalmát és hatalmát.«¹⁰⁶ Ezzel az emberre egy jog és egy kötelesség hárul: a szabadság joga és a szabadság kötelessége. »Minthogy az embernek legfőbb értéke a reflexió abszolút szabadságában rejlik, azért ránézve az *önexplicatio* csak akkor ér véget, amikor öntudatos önuralommal magát tűzi ki célul s ezen szabadság felé vezérli, azaz szabályozza összes tevékenységeit.«¹⁰⁷ Ezzel az ember előtt megnyílik a fejlődés útja és megadatik a történet lehetősége.

Az ember fejlődésének vázlatát legbővebben »Az ember és világa« III. k. IV, fejezetében adja Böhm Károly. Itt párhuzamosan vázolja a biológiai, pszichológiai és dialektikai fejlődést, mint az egységes öntet kibontakozását. A fejlődés első fokán azí érzékek uralkodnak, a tevékenység egészen reflexszerű, s az Én és Nem-én elkülönítése homályos, a dolgok valódi jelentését nem ismerjük fel, a fantáziának tág tere van. Később; »a phanta-

¹⁰⁶ Az, »idea« és »ideái« stb. 6. 1.

¹⁰⁷ E. és v. IV. k. 26. 1.

siaképek homályossága mindinkább tisztul, a borító ködfátyol szétfoszlik, az önkény megszűnik; a tárgyak *saját* alkotó vonásai domborodnak ki, a kavargó anyag egy *való* központ körül (a substantial is jelentés körül) szervezkedik egység-be s az egységes kép mint a valónak képe mereven ellenszegül a phantasia átalakítási törekvésének ... Az *értelem* (intellectus, Verstand) az eddigi alkotásokkal szemben bíráló állást foglal el. Elemzi az önkíeriytelen synthesiseket s saját logikai törvényei szerint új bogokba köti az elemeket ... mindezekben *a valóság dönt*; az értelem nem a phantasia önkényének, hanem a tények logikájának hódol ... Az értelmi belátás megszilárdulásával csak a való relatiók részesülnek elismerésben; a tervek physikai és matematikai pontosságot követelnek, a vállalkozások eszközei nem nebulosus lehetőségek, hanem technikailag felhasználható factorok ... Nemcsak az egyes képekben állítja fel a substantialis uralkodó vonást (fogalmak lesznek belőlük), hanem azoknak való vonatkozásait is fixirozza, az »imago mundi«, megszerkeszté „s az ideál; ezt a való képet keresi közeli környezetében, mikor a tünemények között a reális, azaz *causalis* összefüggést kutatja. Ugyanezen szellemben állnak elő reactiói is; az okviszony célviszonyává lesz s eszköz és cél ugyanazon *való* vonásokat mutatják, miket az ok és okozat formájában tőlük követelt. Az értelem így való világot alakított ki, melyben érzéki adatokban a maga jelentéseit belemerítette, úgyhogy érzéki és jelentő vonások egységét látja minden alkotásában.« A harmadik fokon az *ész* (Vernunft) uralma kezdődik. »Az értelem magát és egész világát teszi objektumává. Keresi ennek hézagait, réseit, a tünemények széthulló oki sugárkéveit valami központi hatalommal abszolút egységgé, hiány és hézag nélküli képpé akarja összeforrasztani. *Mert magában ilyen, mindent összefoglaló* összes productumain áthúzódo, azokat elválaszthatatlan személyes egységgé ösözekényszerítő *valóságot érez* ... Az ész tendenciájának érvényesülésével új, reméljük nem végső, foka az intelligentia fejlődésének valósult meg; — s eddigelé tovább nem jutottunk.«

Nagyon jól ügyelnünk kell azonban arra, »hogy itt nem mereven elválasztott fix tehetségekkel, hanem fokozatosan átalakuló tevékenységekkel van dolgunk«, »három, világosan kidomborodó határozott felfogási móddal«, melyek a három fejlődési foknak felelnek meg.

A szellem mármost, mely ezen a fejlődésen áthalad, »mind ezeknek tudatával is kell, hogy bírjon. Mi történik tehát azalatt a szellem tudatával, míg alkata ekkép változott? ... Az Én, mint az összes lelki tevékenységek gyűpontja, szintén elváltozik. Alapminőségét változatlanul megtartva, mégis viszonya a tárgyával megmásul s minden ilyen megmásulásával az *Én alkata is gyarapodik*. Alap jelentése az Énnek az, hogy önmagába megtér ő, reflexiv munka, melyben saját magát tárgyává teszi s ezen csodálatos önszemléléssel léte tudatára (»Ich bin») ébred.

Lelki világunknak két félgömbje van, az Én és a Nem-én, »A lelki világ két félgömbje azonban nem mutat kétféle alakot, mint az égi testek, hanem symetrikus megfelelést, mint az; arcnak két fele ... A jobb arcban tükörképét látjuk a balnak, az! Énben visszasugárzik a Nem-én baloldala. Az Én magába foglalja a Nem-ént; minden gyökérszál, mely a Nem-ént hajtja, az Én mélyeiben tűnik el, ennek ideális structurája a Nem-én fonalaiból képződik. S valamint a Nem-én reális gyökérszálai az Énben futnak össze, úgy az Én való structurájának ideális fonalai ismét azon Énbe terjednek, mely őt szemléli ... S a szemlélő Énnek ezen objectivnek látszó, tehát reális különféleségén felül még az a sajátja is van, hogy egyik részével az *objectumon felül emelkedik* s magáról, mint ezen objectum tulajdonosáról, azaz mint tagolt objectumról tud. Én magyarázni nem tudom βzen tényt, de el nem ejtem, akármilyen lehetetlenségek meredjenek is felém megértésekor. A léleknek tehát kifejtett valósága van képeiben; e valóság reális gyökerei az Énbe vezetnek; az Énnek ezen ideális tagoltsága szemlélés tárgyává lesz; s a szemlélő ugyanaz, mint a tárgy, amelyet szemléli.« Magától értetődő eszerint, hogy az Én sem maradhat változatlan, »míg a Nem-én tagolt világgá fejlődik ki előtte.« »Hisz nemcsak, hogy structurája kibővült, hanem saját maga is gyarapodott, mikor e gyarapodott structurát és ezen felül maga alapminőségét is magába felölelte! ... De az! Én mint szemlélő, magát is szemléli; észreveszi, hogy szegényes üressége mint tűnik el azzal, hogy érzékei bővülnek; látja, hogy ezen, az objectumban elmerült Énen *felül* támad a jelentésadó hatalom s e fokról a világ (mely eleinte csak érzéki fonalakból szövődött össze) az értelmi vonással megbővül. Az: Én első fokán felül, értelmi szemlélésig emelkedik. Aztán harmóniává olvasztja össze új tendencia az értelem dkso-rait; az Én magát nézi, mint e harmónia forrását s a harmadik fokra hágott. Az Én objectiv kibővülésének ennél fogva subjectiv gyarapodása is felel meg ... Az érzéki Én tárgyává lesz az értelmes Énnek, mindketten az eszes Énnek vagy absolut Énnek objectumává, azaz momentumává.

»A szellem ezen felülemelkedése maga magán az ő csodálatos képessége, melyet Fichte örök időkre *reflexió* (önmagára, térés vagy *rátérés*) névvel jelölt meg. Amikor a szellemből még csak a physiologiai alapfunkciók léptek ki, akkor az Én ezekkel összevegyülve, tompa állatiaságban beléjük merül és nem tud még tőlük különválni s velük szemben elhelyezkedni. Csak az érzékek szétkülönödött tevékenységei hatnak úgy vissza a forrásra, hogy ez tőlük elválik s magát *érezni* tanulja. A jelentés a chaost tagolja, az Én ezáltal (mert tagolás = elválasztás = reális distinctio) az érzéki s értelmi tagoltságot magával szembe állítja, de szemléli ez érzéki önértetét és értelmi actusát is. Első értelmi munkájában csak az objectiv anyagot nézi, melyet jelentéses szellemiséggé átalakít; megérti az érzé-

kiséget és érzéki önérzetét. Aztán felülemelkedve ezen *értő szemlélését* is tudatossá teszi magának s mint 2-dik fokú reflexió magát is belemeríti, minden tevékenységével, a való világba. Ezen *értelmi érzés* az, amit már öntudatnak nevezünk. Végre az értelem rendezett világát s a rendező s magáról tudó értelmes Ént egybe foglalja, lesz belőle »mundus intelligibilis«, melyet magából tanul megérteni, a két félgömb egy világgá forr össze; s akkor egy új felülemelkedéssel magát mint mindezeknek alkotóját látja, közvetlen egységben a mundussal, közvetlen intuícióval. Az *ész intuíciója* azon fok, ameddig az emberi szellem mai napig elérkezett.«

Azt hiszem, ezekből a bőségesen bemutatott mély elemzésekből világosan kitűnik, hogy itt tehát az emberi öntet kifejtéséről, az öntudat egyre intenzívebbé válásáról, szabadsága növekedéséről van szó, mellyel természetszerűleg együtt jár az élet lényegének, — amint *Böhm* szellemnek nevez, mert a mi számunkra szellemi kép alakjában jelentkezik, — egyre sikeresebb, tisztább, tökéletesebb önállítása. Az ember fejlődésének legmélyén a gerinc eszerint a reflexió tökéletesezése. Ennek az eredménynek a hatásai a történet magyarázatára döntő. A főntebb bemutatott fejtegetések során minduntalan történeti példákra hivatkozik, az egyén lélektaniak mellett, — ezeket az idézésből most kihagytam, — s ezzel végzi: »A *reflexió fokának* ezzel [hogy az Én intenzív gyarapodást nyer] reális értelmet adtunk s benne oly elvre akadtunk, mely a történelem megértésére talán biztosabb fonalat nyújt, mint a Comte által hangoztatott tudás fokai nyújthatják.«¹⁰⁸

Ezen a nyomon azonban még egyelőre nem mehetünk tovább. A reflexió fokát u. i. valamiből észre kell venni. Ez a valami az értékelés, A valóság projekció, tevékenység, alkotás formájában áll előttünk, ezt pedig mindég valamely célhoz igazodó értékelés vezeti, az értékelés viszont az értékelő Én reflexió-fokáról értesít bennünket. A három reflexió-foknak három értékelési fok felel meg. Ezeket *Böhm* a fentebb bemutatott fejtegetések folytatásaként a következőképp írja le:

»Az *első fokon* az Én physiologiai és érzéki ösztöneiben el van merülve; a tárgyak jelentését nem ismeri, hanem csak azon organikus hatást, melyet ingereik benne okoztak. Mint-hogy pedig ezen izgatott terület egészen egyéni különösségű, azért az Én voltaképpen akkor is, mikor tárgyába merül s azt alakítja ki, *magánál marad*, maga funkcióját veszi tudomásul. Minthogy pedig ezen funkcióban az érzelmi oldal a túlnyomó,

¹⁰⁸ E. és v. III. k. 124., 1. Sőt a IV. k.-ben még tovább megy. A reflexió fokai tudás fokokkal kapcsolódnak. A tudásfokok egymással segítő és segített viszonyban állanak. Ez a tudás logikai hasznosértéke. S »bátran lehet róla állítani, — írja — hogy az emberiség egész fejlődése ezen rugónak köszöni haladó életét.« (361. 1.)

ezért közérzéki és érzéki felfogásán végig dominál ezen érzelmi hangulatnak polaritása, azaz *az élv és a kín*. Az Én ennélfogva egész structurájánál fogva az érzéki adatokból alakul ki, *ezeknek érzelmi kísézője tölti be* s mivel az értelmi tendencia még nincs meg (ha emlékezet van is), azért a szemlélő Én vagyis az öntudat is teljesen az élv és kín tömeges állapotából áll ... Az első mérték tehát, amelyet a tárgyra alkalmazunk, *az élv*.«

A második fokon »maga az Én, érzelmeivel és hiányai-
val, objectumként, azaz Másként áll az értelemi előtt. Többé
nem körülötte forog minden, mint az érző fokon; hanem, ő maga
is beleilleszkedik a causalis sorba s mint ok és okozat, felváltva
szerepel számítása elemei között ... Azért nem a ráerőszakolt
organikus élv vezeti, hanem öntevékenységének érzete, a *kifej-
tett erő tudata*. Ebben az *önfentartásban* mozog; de többé nem
az élv értesíti róla és sikeréről, hanem a *hiány és pótlék egye-
zése*, az ok és okozat megfelelése. Ezen megfelelést már
önmaga képénél is szemmel tartja; db *mint objectumban, objec-
tif viszonyokban* észleli. Többé nem az érző Én a szemlélő is,
hanem szemlélővé az értelmes funkcióval (okschema, célschema)
rendező Én lesz s ennek immanens törvényeivel kell az objec-
tumnak egyeznie, hogy magával egyenrangúnak fogadja, el.
[Az értékelésnél u. i. az Én a tárgyat mindég önmagával méri
össze.] Az önfentartást ennélfogva az ok és okozat objectiv
schema jávai méri; s a mi az okozatra elegendő, azt helyesli.
Nevezi pedig ezt a megfelelőt *hasznosnak*. Ennélfogva az érte-
lemnél a *haszon* a döntő szempont, mely csak az önfentartás!
objectiv megegyezését, azaz eszközök és célok egymáshoz alkal-
masságát tekinti. Az, hogy az Én önfentartása sikerüljön, ural-
kodó szempont; de csak annyiban, amennyiben az objectiv
oksornak egy tagja, azaz, amennyiben értelmesen és hasznosan
történik ... az *értelmes Én* nem talál megnyugvást, ha csak,
egyéni kéjreflexe tanúskodik saját önállítása sikeréről, körülötte
pedig a világ objectiv tüneményeiben rendtelenség és viszály,
alkalmatlanság és meg nem egyezés dulakodik. *Mert éppen ezen
objectiv rendezettség elérése tanúskodik az értelem munkássá-
gának sikerességéről*. Ép azért a subjectiv ösztönök élve mel-
lett az objectiv értelem kínja mint felsőbb rendű psychosis
lép fél, \$ elégedetlenséget szül az egoista boldogságával. Az értő
én tehát csak azt helyeselheti, ami nemcsak subjectiv vágyait
elégíti ki, hanem elsősorban kialakult világának törvényszerű-
ségét biztosítja. Az utilismus ennélfogva fogalmilag az objec-
tivismusra és altruismusra utal [míg a hedonizmus a subjec-
tivismusra és egoismusra]; mert számára a megnyugvás pontja
az objectiv világ rendezettségében rejlik. Az igazi utilista ennél-
fogva a nagy vállalkozások embere ...

»*A harmadik fok* a két megelőzőnek vállaira támaszko-
dik. Senki rationalis lénynek nem mondható, aki előbb a világ
érzéki alkatát s értelmi összefüggését meg nem tanulta ismerni,

aki megtanulta, az előtt nyílik az út a reflexió legfőbb fokára. Az értő én előtt a világ rendezett összefüggésében terül el, melynek fonatai között maga magát is találja, mint obiectumot.

Most, mikor világa teljes terjedelmében kialakult, annak minden vonásában a maga képét és alkotását látja. Az anyag és erő, az ok és cél az ő saját tartalmi és formai vonásai, miket az értelem actusaiként ismer fel. De az abstractio arra is képesíti hogy magára ezen fokára is reflektáljon; s ezzel *saját természetének és hatalmának* tudatára ébredjen. Ekkor mao-ában azt a valót ismeri fel, mely mindent létesített; s támad benne ezen *kiválóságának érzete és szeretete*, mely az értékességnek csíráját képezi. Ezen reflexióképességben van az 'őt minden mástól megkülönböztető vonása, saját *méltóságának tudata* ... Azért az Én értéke sem az elvtől, sem a haszontól nem függhet, hanem csakis a maga természetétől. *Ezt az értékességet közvetlen, szerető intuícióból nyeri az Én* ... Az Én, amely ezt a természetét megragadja, *pasztán ezen minősége miatt fogja magát becsülni*, azaz állítani, elismerni. Mert valamit becsülni = metaphysikailag állítani, *leendőnek* [megvalósítandónak, *kellőnek*] elismerni. Hogy az Én értékes, az tehát annyit jelent, hogy az Én állítása kosmikus törvény, vágyig: kell, hogy az Én nemcsak physiologiailag és psychologiailag *nyilvánuljon*, hanem erről teljes *tudomással* is bírjon. S hogy az/ Én az/on magaslatig tudjon felemelkedni, ahonnan magát és a hozzáfűzött világot áttekintheti, — amely magaslatig *egy* más ismert élő lény sem tud emelkedni s őt követni, — ez az ő *egy ellenségének, kiválóságának, méltóságának tudata, mely őt feltétlenül állítandónak, azaz legértékesebbnek bizonyítja* ... Hogy az Én az önmagára visszahajló valóság s ennek a valóságnak átértése és állítása, — ez az öntudat ténye s ezzel az állítással együtt: *az Ennek értéke*. Amikor pedig az Én azt ismerte fel, hogy mindennek ő a forrása, tartalmi jelentésében és formáiban, akkor nyilván centrális tárgya a szemlélésnek ő maga lesz; mindenben a szellemet fogja keresni és találni s mindennek *mértéke lesz a szellemiség intuíciója*. Az élvezést az élvezet fogja jelezni, valamint az öniéntartás sikerét is jelezte p de a dolog értékét a szellem többé nem az élven, hanem a maga közvetlenül megértett, való minőségén fogja mérni.« Ez az! idealizmus álláspontja. Értékelése abszolút, mert mértéke maga az élet lényege, az önérték.

Az első fokon csak az önkénytelenül jelentkező kint és élvet vesszük figyelembe, nem is tudjuk, hogy ezek az önfentartás veszélyeztetését és sikerét jelzik szubjektíve, s csak azon igyekszünk, hogy a pillanatnyi élvezetet megszerezzük. A második fokon már tudjuk, mit jelent az élv és a kín és magát ,azi önfentartást igyekszünk a legcélszerűbben előmozdítani. A harmadik fokon rácszmelünk végre, hogy mi az, ami fentartja önmagát, hogy »nem az önfentartás maga ... értékes, hanem

az, ami benne megvalósul, azaz a tartalom, a minőség.«¹⁰⁹ Nem azt értékeljük, ami az önfentartásra hasznos, hanem, ami ezzel a tartalommal egyezik, mert »nemes csak az intelligentia.«¹¹⁰

Aligha kell különösebben hangsúlyoznom, hogy mindhárom értékelésnek megvan, a maga jogosultsága és fontos szerepe az öntet életében. Ezt *Böhm* sokszorosan kimutatja a III.—V. kk.-ben.¹¹¹ Az önértéket sohasem lehetne megvalósítani az ok és cél skémáinak alkalmazása nélkül, az önfentartás sikeréről pedig az élv értesít. Itt az egységes öntet funkcióiival állunk szemben, melyek fokozatosan lépnek fel. De egészen magától értetődő, hogy a legmagasabb fok az, mikor az élet *teljesen* önmagára eszmél, lényegét felismeri és azt akarja megvalósítani. És meg is valósíthatja, mert az öntudatban tárgyá teszi önmagát, mely felett diszponál. »*Csak azért szabad az ember, mert önmagái sikerült áW.tani.* És mivel ebben áll az ő önértéke, azért minden indokolt cselekedete értékes, amennyiben ezt a szabadságot fejezi ki ... *az ember önértéke csak ezen szabad actiójában rejlik*, mellyel értelmi s ösztöni életét a maga bennlakó ideája szerint intézi.«¹¹² S »az Én teljes szabadsága csak az igaz, jó és szép alkotásokban azaz a szabad kapcsolatok létesítésében — nyerheti megvalósulását«¹¹³

Ez hát az ember alkata, lényege, értelme. Ezen alapul helye, a világmindenségben és ezen alapul fejlődése is. A fejlődés ime kétségtelen tény. Az emberben egy potenciálisan szunnyadó mag — az állati fokig elért élet — siet kibontakozásra. A fejlődés jelentése tehát az egyre *emberebbé* válás. És ez a fejlődési képesség, szabadság *határozza, meg* helyét a kozmoszban. Az *ember* ezért a világ *másik fele* a természettel szemben.

És épen ez a fejlődési képesség teszi lehetővé a történetet is. Ha az ember befejezett tökéletességében jelent volna meg a földön, sohasem lett volna története. Nyilván nem lenne akkor sem, ha minden egyes ember eljutna a három fokon át a csúcspontra. De ez ritka esetben történik meg¹. Ha körülnézünk, számtalan embert látunk, aki megállt valamelyik fokon. Az egész emberi nemre vonatkoztatva azonban a fejlődés nem áll meg. Ez folyik a történetben. A történet az emberré válás, az emberebbé válás menete. Ez képezi *értelmét és kozmikus értékét*. Hogy az ember ideája megvalósuljon, ahhoz a történetre van szükség. Nagy hiba volna, ha a fentebb vázolt fejlődési skémát akarnánk mereven ráhúzni a tényleges történeti folyamatra, azaz ezt Procrustes ágyába kényszeríteni. Ez sohasem sikerülne maradék nélkül. De a tények bizonyítják, hogy »vala-

¹⁰⁹ E és v. III. k. 178. 1.

¹¹⁰ E. és v. III. k. 185. 1.

¹¹¹ Lsd. különösen E. és v. III. k. 197. sk. 11.

¹¹² E. és v. IV. k. 154. 1.

¹¹³ E. és v. IV. k. 28. 1.

mint az egyesnél, úgy az egész emberiségnél is fennállónak találunk bizonyos fejlődési sorrendet. . .«¹¹⁴ Ezt a sorrendet kell megállapítani előbb és aztán összehasonlítani az emberi öntet fejlődésének dialektikus formájával.

Ezt a vizsgálatot végzi *Böhm* »Az értékelés phaenomenológiája a *XV.* századik« c. sajnós félbehagyott tanulmányában.¹¹⁵ Nem feladatunk e vizsgálódás részletes ismertetése. Számunkra eredményeinek van jelentősége. Az eredmény pedig az, hogy a történet valóban »az értékelés phaenomenológiája.« *Böhm* rendkívüli értékű vizsgálatai kimutatják, hogy a történet folyamán bontakozott ki a háromféle értékelési mód, míg felismerte az; ember maga önértékét és ezt igyekszik megvalósítani.¹¹⁶ És kimutatja, hogy a történet eseményeinek igazi mozgatója, az általános emberi funkciók individuális jellegének megadója, e tevékenységnek tartalma: ez a fejlődés. Ez a történet értelme. De ez a fejlődés még korántsem ért véget. Nemcsak azért, mert eddig elért álláspontunk teljes körű érvényesítése a beláthatatlanul messze jövő feladata, hanem azért is, mert ez az álláspont is mélyíthető.¹¹⁸

Másik nagy jelentősége *Böhm* eme vizsgálatának egy olyan eredmény, melyet ő voltaképpen nem is keresett. Ő csak a fejlődés vonalát kutatta az adatok, jelenségek tömegében, de e fejlődés rajza során elénk áll minden erőszak nélkül — *Böhm* erre nem is figyelmeztet bennünket — az emberiség és fejlődése. Kiténik, hogy *van egyetemes emberiség* és a fejlődés ennek a fejlődése. Egyes népek u. i., csakúgy, mint az egyes egyének, megállnak egyik, vagy másik fokozaton, de itt vagy ott valahol a földkerekségén megtéteik a továbbhaladás lépése. És a fejlődés eredménye nem vész el. Elterjed. Átveszi talán egy másik nép és ott indul újabb fejlődésnek.

S most talán megfelelhetünk arra a kérdésre is, miért, milyen hatalmánál fogva válik, úgy látszik, az a kultúra az egyetemes emberi kultúrává, melyet európainak nevezünk. Azért,

¹¹⁴ E. és v. III. k. 341. l.

¹¹⁵ Hasonló szempontú, magyarázó megjegyzést az egyes történeti jelenségekre lépten-nyomon tesz munkáiban, egyes helyeken pedig egész összefüggő kis vázlatokat is ad. Pld. E. és v. V. k. 38. sk., 140. sk. 11., Az »idea« és »ideál« stb.

¹¹⁶ Böhm már legelső nyomtatásban megjelent művében »Az »ennek fejtvényé«-ben (B. K. összegy. m. I. k'.) a történetben az Én fejlődését látta.

¹¹⁷ E. és v. III. k. 1981. Ugyanígy »Az »idea« és ideál« stb. 18.1, V. ö. E. és v. II. k. 362. l.: »az emberiség egész eddigi fejlődésének célja: a béke, azaz a szeretet, eszköze pedig a szabad önelhatározás volt.« Érdekes összehasonlítani e két idézetet, valamint »Az »ennek rejtvénye« álláspontját. Az alap gondolat ugyanaz, de egvire szorosabban határozza meg a lényegét.

¹¹⁸ E. és v. V. k. 41. sk. 11.

mert ez érte el az eddig legmagasabb fejlődési fokot. A harmadik reflexió fokra, mint *Böhm* kimutatja, az európai keresztény kultúra hágott fel egyedül.

Nem akarjuk, legkevésbé *Böhm* kutatásai tárgyi hűségének alapján állva akarhatnék tagadni vagy akár csak elhallgatni is, hogy a történet nem töretlen egyenese a magasba haladásnak. Rengeteg megtorpanás, teméntelen visszasülyedés. De az eredmények is eltagadhatatlan tények. És eltagadhatatlan tény, hogy egyszer elért eredmény még soha nyomtalanul el nem, vészett. Úgy van, amint *Emerson* mondja: »éveken és évszázadokon át, gonosz tényezőkön, semmiségeken és atomokon át ellenállhatatlanul áramlik egy hatalmas és jótékony alapirányzat.«¹¹⁹

És ebben semmi csodálatos nincs, ha a történet az ember projekciója. Az ember fejlődő öntet, az Én teljesülése. Ennek kell lenni a története értelmének is.¹²⁰

¹¹⁹ Az emberiség képviselői. Magy. ford. 1923. 154. l.

¹²⁰ Az e fejezetben foglalt tannak az Én fejlődéséről, a reflexió fokairól nagyjelentőségű: következménye van a politikára, szociológiára is. Böhm így vonja le: »a reactio annál nemesebb, minél tisztább a tartalom, s minél magasabb reflexió fok kívántatik végrehajtásához. Ezen axiómára építendő, ha egyáltalán megépíthető, az emberi munka értékskálája, mely egy tökéletesebb, fejlettebb és nemesebb társadalom berendezkedésének alapját fogja képezhetni.« (E. és v. III. k. 196. l.) Akaratlanul is Platon »Politeia«-jának három polgár-kasztjára gondol az ember. Ott ez az axióma érvényesül, de utilista mellékizzel.

8. AZ EGYÉN ÉS SZABADSÁGA.

Ezek után a sikeres megoldás reményével térhetünk vissza az egyén történeti kérdésének a problémájához. A 6. fejezetben a következő kérdések merültek fel: hogy viszonylanak az egyének hatásai egymáshoz? kik a történeti individuumok? mi az ő viszonyuk a többiek által alkotott közhöz? mi az ő szerepük a történetben? csakugyan egyes kiemelkedő individuumok projiciálják-e a fejlődést a történetben, s ha igen, mi ennek a magyarázata, és mi-módon történik? mi adja a döntő hatáshoz való hatalmat és erőt az: individuumnak? mi teszi őt szabaddá a prolongációk adott állapotával, a történeti hagyománnyal és a közszel szemben?

A felelet nem. kérdéses most már. Láttuk, hogy a történetben van fejlődés, e fejlődés értelme az Én reflexió fokának! az emelkedése, az öntudat teljesülése. Azt is tudjuk már, hogy a köz, a történet nem organizmus, tehát öntudata sem lehet. Márpedig ahol nincs öntudat, ott annak fejlődéséről sem lehet beszélni. Ezért nincs története a növény vagy állatvilágnak. Az emberi történet fejlődése csak onnan eredhet, ahol az öntudat van: az egyéntől. *Történeti individuum az, kinek öntudatában a reflexió egy magasabb fokra hág fel.* Természetesen ez a formula a maximumot fejezi ki. Fokozatok itt is vannak a haladás nagysága szerint, mert hiszen a fejlődés nem ugrásszerűleg történik, hanem lassú átmenetekben, s a haladás lépései rövidebbek vagy hosszabbak lehetnek. Továbbá mivel a történet a közösségben folyik, azok is történeti egyéniségek, akik az ideális haladást a reális életbe átviszik, az egyéni projekciók hatásfonadékát vele átítatják.

Felmerülhet ezzel szemben egy ellenvetés. Hát azok nem történeti individuumok, akik hátráltatják a haladást vagy épen visszavetik? Először is, a haladást hátráltatni, visszavetni nem lehet. Mert teljesen közömbös, hogy az eszme mennyi idő alatt, vagy milyen széles körben terjed el. A fontos az, hogy a reflexió haladásának egy újabb lépése megtétetett-e vagy se. Az egyszer elért eredmény, a tények ezt bizonyítják, az *egész emberiség* életében soha még el nem veszett és alapjává vált a további fejlődésnek. És a tények azt is bizonyítják, hogy az eszme, ha

bármily lassan is, de terjed az alantfekvő rétegekben is, a köz alkatában. Terjed, mert hiszen, mint már mondtuk, az individuumban az lesz .ható tényező, ami univerzális benne: az emberi lényeg. Az ő tevékenységre indító hiánya, minthogy ő is ember, közös hiánya minden embernek. S erre az emberek előbb-utóbb ráeszmélnék. A nagy ember sorsának tragikuma lépen ezen fordul meg. Ő maga személy szerint elbukik a köz-zel Szemben, egyéni élete tönkremegy, de az eszme, melyet szolgál, diadalmaskodik. Ezért tragikus az ő sorsa. Mert a tragikum főnsége nyilván abból fakad, hogy a kozmikusán értékesebb, a *kellő* veszélyben forog az alacsonyabbal szemben. A tragikum érzésében a kozmos, a megvalósulni akaró lét együtt-érzése, aggódása szorong. Másodszor, az akadályozó tényezők sőtsem egyének, hanem mindég tömegek, a köz. s megmervült prolongációk. Mert hiszen az individuum és elsősorban csakis az fejlődik a köz színvonalához képest a köz és prolongációival szemben. S az új közszellemet, közállapotot a továbbfejlődött egyének prolongálják. Megtörténhetik, legtöbbször meg is történik, hogy az újításnak ellentálló közt egyén vagy egyének képviselik. De ezek mindég csak *képviselők*, hatalmat és súlyt a mögöttük álló tömeg ad nekik. Az igazi történeti individuum azonban senkit sem képvisel, csak önmagát, azaz a benne fel-eszmélt fejlődésre törekvő emberi lényegét. S ez adja hatalmát es ható erejét. A gátlást képviselő egyéniségeket a köz termeli ki, a haladás partját az egyén teremti meg.

Az individuum döntő hatását *Böhm* sokszorosan kimutatja. Csak néhány helyet akarunk idézni állításunk megvilágítására.

»A filozófiai irányok különbözőségének gyökereiről és meg-egyeztetésük lehetőségéről« c. értekezésében így ír: »Az értékelésnél az arisztokrata egyes a döntő ... s azért, ahol a tömeg értékelése uralkodik, ez a kor inferioritásának és tespedésének a jele.¹²¹ Az intuitív szemlélés alkotásai ugyanis a jelent soha sem lepik, — ők a fejlettebb jövő képei, miket az intelligencia egyesekben mint korai termést fakaszt és érlel meg. Ezen képek ideálokként állanak a valóval szemben, méltóságukat észszerűségük alapítja meg s arra nézve, kiben először nyilvánulnak, kényszerítő erővel bírnak, minélfogva követésüket a környezet-től is kategorikus imperativusokként követeli.«¹²² Főműve V. k.-ben így ír: A »fejlettebb becslés előállása a történelemben egyes kiválóbb egyéniségek felléptéhez van kötve, kiket a culturnépek egyrészt a feltalálók, másrészt a törvényhozók személyében illő hálával vesznek körül. Meglehet, hogy ezen nevekhez sok olyan is fűződik, amit a társas él. nagy *árama* maga hozott napfényre, de ezen egyéniségeké mégis azon érdem, hogy ezen

¹²¹ v. ö. E. és v. IV. k. 161. sk. 11., III. k. 279. 1.

¹²² 8. sk. 11. V. ö. 30. sk. 11. Az ideálról lsd. bőven Az »ideák« és »ideál« stb.

élettapasztalatokat fixírozták és a köz hasznára felhasználták. Ezáltal ugyanis új mérték, magasabb szempont lett uralkodóvá ...¹²³ Azaz a régi reflexió fokhoz kapcsolódik a haladó új. »Az »idea« és »ideál« értékméleti fontosságát tárgyaló értekezésében kimutatja, hogy a történet legvégső mozgatói az ideálok, megvalósítandó értékek képei, s ezek felismerői és hordozói mindég az egyesek. »Az értékelés phaenomenológiájában pedig ezt az összefoglalást olvassuk: »Az »ideálok« keletkezésének ez a titka és sora: eleinte csak egynek ideája, ezután congenialis lelkek sajátítják el s végre a tömeg is megéri annak elsajátítására. Ekkor azután az ideál új elemekkel bővül meg s viszi az értelmet magasabb értékelési fokra.«¹²⁴

Tehát az emberiség haladása az egyénhez van kötve, ő az, aki ráeszmél vagy akit ráeszméltetnek a fejlődést jelentő ideálra, s ő az, aki személyes tevékenységében érvényesíti. Ez személyes elhatározást kíván. Ezzel eldől korunk nagy kérdése: az egyén és köz értéktani viszonyának a problémája. Böhm Károly ezt a kérdést részletesen vizsgálja »Az ember és világa« III. k. 273. sk. 11.-n. »Ha a társadalom nem élőlény és nincs öntudata, akkor teljesen elesik azon jogtól, hogy ilyenül értékeljük is; jnéki *önértéke nincs*, mert minden tartalmát az egyesek lelke adja. S azért az élő egyeseket úgy tekinteni, mintha azok csak a társadalom kedvéért léteznének, egyrészt a dolognak fejetejére állítása és vétkes kör, — másrészt az önzés hypokrisise, mely magát a társadalommal azonosítva, maga alacsony céljai elérésére kívánja az egyeseket dolgoztatni.«

A társulás, a köz csak eszköz, hogy az egyszer elért eredmények, a prolongációk fentmaradjanak és új fejlődés bázisai legyenek. A társadalmat az emberiség erejével való takarékoskodás, a felesleges mindég-újrakezdés megtakarításának eszméje teremtette meg. A köz az egyénért van és nem megfordítva. Igen. De csak azért, — és ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni, ha nem akarunk a rosszhírű individualizmus, az anarchizmus gyanújába esni, — mert az emberiség célja, az öntudat teljes kifejlődése csak benne teljesülhet. Ez képezi önértékét. Ezért értékesebb ő, mint a köz. De ez a cél, ez a megvalósítandó érték a legfőbb hatalom és szabja meg mind az egyén, mind a köz feladatát. *Platónhoz* kell visszatérnünk, aki a köz célját az ideál megvalósításában látta.

Az egyén feladata tehát a fejlődés, a köz pedig ennek megőrzése és biztosítása. És még valami: előkészítése *a nevelés* által. Itt rejlik a nevelés rendkívüli történeti fontossága. A nevelés adja át az egyénnek a régi eredményeket és teszi alkalmassá őt a továbbfejlesztésre. Tehát a köz és a nevelés feladata

¹²³ 38. 1. A 169. sk. 11.-on leírja, miként válik az egyénben uralkodóvá az ész.

¹²⁶ Athenaeum- XXI. (1912.) 4. f. 2. 1.

egyenesen egybeesik. Mindkettő az egyetemes emberi célt van hivatva szolgálni. S a nevelés márcsak azért is egyik legfontosabb feladata a közösségnek, mert a nevelés végső célja az egyén szellemi önállósága, öntudatossága, tehát az emberi lényeg kifejlesztése. Nevelés vagy nevelődés nélkül nincs fejlődés. És a nagy emberek egyenesen az emberiség nevelői.¹²⁶

Most ezen a helyen még egy tényt kell megvizsgálnunk, melyet már többször is érintenünk kellett ideiglenesen: az egyén szabadságát. Ténynek mondom, mert elfogulatlan tekintet előtt nem sikkadhat el az, hogy az individuum bizonyos mértékben szabad a közzel, a történeti hagyománnyal szemben. Másként a fejlődés lehetetlen volna. Meg kell vizsgálnunk közelebbről ezt a tényt és fel kell derítenünk, min alapszik.

Böhm Károly gondolkodásának középpontjában áll a szabadság fogalma, számtalan helyen fejtegeti, de legbővebben és legalaposabban »Az ember és világa« V. k.-ben.

Végső elemzésben minden öntet bizonyos fokban szabad, mert önmagát állítja, projekciójában csak önmaga tartalmát vetíti ki. »...a kép [az inger] nem indokol ... A motívum ímíndig már magunkban szunnyad, az Ének subjectív állapotában rejlik. Ezen subjectív állapotot nevezzük hiánynak s e hiány nélkül a képek motiváló ereje nincs.«¹²⁶ De szorosabb értelemben a szabadságot az öntudattal kötjük össze., mely a hiányt és pótlékot mérlegeli s aszerint határoz. Ezért »az önkénység vagy *szabadság* a legmagasabb érték ...«¹²⁷ mert ez biztosítja az öntet legbensőbb magvának, önértékének a projekcióját. »Az öntudat ... egy tartalom, mely magáról tud; mint tudóról és tartalomról ... idealiter . .. külön esik a tartalom és külön az öntudat. S ez utóbbi a projectióban csak magától függ; az előbbeni ezen öntudat számára adott való anyaga a tevékenységnek. Az elmélet a kettőt elválasztja; az Ént spontánnak, a Nemént adottnak veszi. És ama spontaneitásban *találja a szabad akaratot.*« »Az önelhatározás ennélfogva teljesen az öntudatnak műve; a maga lényegét állítja minden vonással szemben.« »Az önelhatározás az öntudat ténye; feltétele, hogy az Én két félre váljék meg, s hogy at egyik erősebb legyen, mint a másik. De hogy miképen megy végbe az Énben ezen döntés, azt megmagyarázni sohasem bírjuk.«¹²⁸ Ennek ellenére is tény az, hogy »« *cselekedet ... mindig szabad, azaz az Én uralmának megnyilvánulása.*«¹²⁹ Ennélfogva a szabadság relativ fogalom, »a szabadság csak mentesség, azaz túlsúly, azaz hatalom s ennélfogva intenzitás tekintetében végtelen sok fokot

¹²⁵ V. ö. Imre Sándor: Neveléstan, 1928. 13. sk. 11.

¹²⁶ E. és v. V. k. 125. 1.

¹²⁷ u. o. 137. 1.

¹²⁸ -u. o. 154., 155., 156. 11.

¹²⁹ u. o. 184. 1.

mutathat, melyek legmagasabbját az öntetben, éppen az ön-magát akadálytalanul állító Énben, mint tényt tapasztaljuk«¹³⁰

A történetfilozófia számára a szabadság épen ezen relativitása miatt vált problémává. Mert a történet projekciók relációja. Melyik lesz az a hatalmas, mely uralomra jut? Már tényszerűleg megállapítottuk, hogy a fejlődést jelentő prejekció. De miért?

Böhm hosszú fejtegetések folyamán¹³¹ arra az eredményre jut, hogy *a leghatalmasabb a legértékesebb*. A legértékesebb pedig az ész, úgy, amint már meghatároztuk ezt a fogalmat. »Mi nem kutatjuk, írja, azon metaphysikai mélységeket, melyek ezen csodálatos congruentiát lehetségessé teszik; mi csak a lények sorozatának világos tanúbizonyságát követelhetjük s a belőlük nyerhető tanulságot vonjuk le, mely az, *hogy a legértékesebb lassan uralkodóvá lesz a lények alkatában*. Mens agitat molem, mint *Vergilius* mondta; hogy pedig az ész a legértékesebb, azt már az érték általános elméletének ki kellett mutatnia, s itt csak tény gyanánt ismételjük. Van-e ennek már most tapasztalati bizonyossága? Mindennél meggyőzőbb azon tapasztalát, hogy az emberiség legjobbjaitól kezdve a legalsóbb alakzatokig mindenki az'ílet észszerű berendezését követeli s azt lehetségesnek is gondolja. S azon történelmi tény, hogy azi értelmiség folytonosan erősbödik, nemcsak a követelés lehetőségét bizonyítja, hanem annak valóságát is hirdeti.«¹³²

A szabadságot a történetben az tette problémává, hogy a tapasztalat a nagy egyéniségekben felragyogott jobb új eszmének *nem rögtönös* érvényesülését állapította meg. Ez azonban fogalmi zavaron alapuló kishitűség. A szabadság ténye el van döntve azzal, hogy az az eszme egyáltalában felragyoghatott, hogy ragyog, s hogy egyre többek számára lesz láthatóvá. Itt csakis axiológiai és ontológiai szempontok összezavarása konstitúálhat nehézséget.¹³³ Akiben egyszer az ész fellángolt, azt min, d'en ellenkező hatalommal szemben hatalmassá teszi. Autonómmá, őt önmaga, legbensőbb lényege készteteti, nem a Más kényszeríti.¹³⁴ A szabadság a *kell* átsugárzása a *van* világába. *Spranger* pregnáns szavait idézve: »Freiheit ... ist nicht mehr ein geheimes metaphysisches Prinzip, sondern die gestaltende Kraft, die als Wertsetzung zum Ausdruck kommt.«¹³⁵

Az individuum szabadsága abban áll, hogy értékelésében önmaga reflexió fokát állíthatja. Projekciója azonban a Mással

¹³⁰ u. o. 188. 1.

¹³¹ u. o. 131. sk. II.

¹³² u. o. 167. sk¹. 11.

¹³³ u. o. 168. sk. 11.

¹³⁴ A kényszerről és késztetésről lsd. u. o. 210. sk. 11., különösen 232. 1.

¹³⁵ Die Kulturzyklentheorie und das Problem des Kulturverfalls. 1926. 10. 1.

találkozik s ezzel belép az oki viszonyba. Természetes, hogy mint minden történés, a történet is a kauzalitás törvénye szerint folyik. De ez az egyén szabadságát nem érinti, mert *önmagát állíthatja*. Az okság már csak akkor lép fel, mikor a szabadság eldőlt. A szabadon végzett értékelés lesz okká. Ez természetesen találkozik más okok hatásával s ebből fakad a történet mozgalmassága, mely az oktörvény kényszere alatt folyik le. De ebben a viszonyban, éppen az oktörvény értelmében az erősebb ható győz. Erősebb pedig mindég az értékesebb. Minthogy pedig a történet *emberi tevékenységek* okozati sorozata, annak a hatásnak kell győznie, amely *emberileg értékesebb*. S ez így is van. Az individuumban, hogy ismét hangsúlyozzuk ezt, az a szabad, ami univerzális benne. Az univerzalitás biztosítja szabadságát.

Igv látván a szabadságot és az okságot a történetben, rövidé! érintjük *a történeti törvényszerűségek* kérdését. Minthogy a történetben fejlődés van, azaz mindég valami újnak felléptével találkozunk, mely a szabadságtól függ, olyan törvények megállapítására, amilyeneket a pozitívizmus keresett, gondolnunk sem lehet. »... oly számos tényező működik közre egy *esemény*, annál inkább egy *állapot* létesítésében, hogy azoknak teljes azonosságban való ismétlődésük a történelem egész sorában, csak egyszer is a lehetetlenségek közé tartozik.«¹³⁶ Ellenben mivel a történet alanyát, az embert természetében ismerjük, továbbá mivel a szabadság nem önkény, hanem a szellem autonómiája, s ennek természetét is ismerjük: tehetünk bizonyos általános megállapításokat. Ezek azonban a történet formájára, nem pedig anyagára vonatkoznak. Megállapíthatunk tendenciákat, eszmék, irányok egymásra következésének a rendjét, alakulásuk általános vonalát, kulturális vagy társadalmi egyensúly-viszonyok következményét, a különböző természetű szellemi jelenségek benső összefüggését és ennek forrását stb. De sohasem mondhatunk bizonyosat események bekövetkezéséről, a történeti erők konkrét eredményeiről.

¹³⁶ Az asszony lélektanáról. B. K. összegy. m. I. k. 196. 1. Tanulságos összevetésre ad alkalmat az E. és v. II. k. 153. 1. Itt az egyes öntet tevékenységére vonatkozólag veti fel a törvényszerűség lehetőségének kérdését. »Tudjuk ..., hogy az éhség, szomjúság, nemi vágy stb. általában miféle ösztönök pótlékai által nyernek kielégítést ... Hanem hogy egyes konkrét esetben milyen konkrét képet fog előidézni, arra a priori szabályunk nincsen, azt csak a kielégítés megtörténtével bárjuk a posteriori megmondani.« Ezt a történetre alkalmazva beláthatjuk, hogy a történetfilozófia nem lehet jóslás a konkrét történet eseményeire vonatkozólag.

BEFEJEZÉS.

Abból indultunk ki, hogy a történetfilozófia végső célja az ember megismerése és vizsgálódásaink ebben a tételben zárulnak össze. Ma már senki sem kereshet a történetben isteni világtervet, mert az hozzá képest transzcendens és ezért belőle meg nem ismerhető. Az bizonyos, hogy a történet általános tendenciája egy központi hajtó erőre utal, mely egyénfölötti eredetre mutat, de mi csak immanens jelentkezését vehetjük szemügyre: az emberi lényeket. A történetből csak ezt ismerhetjük meg, de ezt megismerhetjük, miután kétségtelenül beigazolódott, hogy a történet alanya az ember.

Böhm Károly a tudományok haszonértékének mértékét abban találja, mennyiben járulnak hozzá az Én magyarázatához.¹³⁷ Ha ez így van, a történetfilozófia rendkívüli értékessége nem vitás. Nincs tudomány, mely az Énről, az emberről annyit tudna mondani, mint tudományunk. A leggazdagabb kutatási területen dolgozik és fejlődésében vizsgálhatván meg az embert, a legrejtettebb és legvitasabb vonásait magyarázhatja meg.

De van a történet feletti filozofálásnak még egy másik, nagy morális jelentősége. Egy pedagógus tette fel a kérdést: »Was der Mensch ist, das sage ihm, so bemerkte Dilthey einmal, nur die Geschichte; sagt sie ihm aber auch, was er soll?«¹³⁸ Minden bizonnyal. A történetfilozófia felmutatja az ember ideális alakját, s azt a tendenciát, mely feléi fejlődése tart, s így normáját szolgáltatja az emberhez méltó magatartásnak és megmutatja tennivalónkat e földön. A *történelem* megállapítja a történet eseményeit, a történeti személyek szereplését, tetteik következményét. A *történetfilozófia* azonban ítélőszéke elé állítja őket. Ő is csak megállapít, mert a szankció nemi áll módjában, de a történeti cselekedetek értékét állapítja meg. Mértéke pedig az ember, azaz a fejlődés irányvonala. Aki szerepet vállal a történet színjátékában, az tartozik felelőséget vállalni tettei történeti következményeiért, kötelessége az emberiség legmagasabb céljának, az ész szabadságának uralma érdekében munkálkodni. Mindnyájunknak éber szemmel kell figyelünk, hogy a fejlődés

¹³⁷ E. és v. IV. k. 352. sk. 11.

¹³⁸ Erich Stern: Einleitung in die Pädagogik. 1922. 103. 1.

fellobbanó lángját azonnal észrevegyük és átadjuk magunkat szolgálatának. Ha nem ezt tesszük, nem vagyunk méltók önmagunkhoz, a névre, melyet viselünk. Mert ki az ember?

Ez az a kérdés, mely egész vizsgálódásunk alatt szorongással és megdöbbenéssel töltött el, de mely követelően áll elébünk. A történetben a fejlődés egyes kimagasló személyiségek műve, továbbá az egyéneknek mindég csak egy többé-kevésbé szűk köre az, akik az öntudat magasabb fokára feiemeikednek, sőt akiket egyáltalában fel lehet emelni. Az emberek nagy tömege még magas színvonalú kulturális viszonyok között sem emelkedik fel soha a legalacsonyabb reflexió fokról. Intézmények erőszakkal, megfélemlítéssel rájuk tudják kényszeríteni a magasabb színvonalú élet formáit, de lelki alkatuk, öntudatuk, értékelésük marad szinte állati alacsonytságban.

Ez a kérdéssé váló tény *Böhmöt* magát is gondolkoztatta. Számatalan helyen foglalkozik vele és úgy látszik, hogy a maga számára, radikálisan el is intézte. Csak néhány idézetet akarok itt felsorakoztatni.

»Sok embernél az én soha sémi jut uralomra, s ezek az emberi barmok, melyeknek állása a vilárganizmusban egyenesen a majom és ember közé teendő.« — »Hogy ez utóbbi fokozaton [az igazi morális értékelésen] még alig áll az emberiség elite-je, az sajnálatraméltó, de tagadhatatlan tény.« — Hibáztatja azokat, akik »felteszik, hogy az alacsonyabb természet ugyanoly eszes, mint a legmagasabb.« — »S aki ezt fel nem fogja [az öntudat morális kötelezettségét], az még nem ember; annak a cselekedeteit olyanokul rójuk fel, mint az állatétit s védekezünk ellene, mint az állat ellen, erőszakkal.« — Egy más helyen ugyancsak két fajta ember közt tesz különbséget. Az egyik öntudatos, a másik öntudatlan. Az utóbbi tetteit, -»*morális tetszés vagy visszatetszés* nem kíséri ... *morális értéke* nem lesz: ilyen magasságig az ilyen ember nem ér fel, ő még *kritikán alul* van s pusztán defectusban szenved,, mély az értékek skáláján valami alsó fokra helyezi.«¹³⁹

A tényt főműve IV. k. 158. sk. 11.-n megkísérli dialektice magyarázni és elméletileg tisztázni az értéktan alapjain. Kiindulási pontja az, hogy »*minden jellemnek az értéke ... a tartalomtól függ, amely a jellem egészében foglaltatik. A tartalom minden részének értékessége tényezőül lép bele a végérték somájába, mely jellemző vonását a centrális jelentéstől nyeri ... az értelmi alkat értéke az Én reflexió fokától függ.* Mert nem minden reflexió fokon egyformák a jelentések; csak az alap-tényező ugyanaz (pl. az érzéki emberben a táplálkozás ugyanaz, ami az értelmi geniusnál), de annak formáltsága különbözik a reflexiofokok szerint, azaz különböző értéket nyer az illető Én-

¹³⁹ A tudat keletkezése az emberben. B. K. összegy. m. I. k. 313. I. E. és v. V. H 143. I. u. o 2331. I. u. o. 237. I. u. o., 29. I.

egész structurájában ... Az [emberi] értéktípusok megállapításához szükséges ... alaptény pedig, amelyből ki kell indulnunk az, hogy az ember nem részekből összeállított *halmaz*, hanem *részfunkciókká kifejtett organikus egység*. Ezen részfunkciókat az axiologia így fixírozza. 1. *physiologiai*, 2. *sensualis*, 3. *intellectualis* és 4. *rationalis* (ész —) *functiók*. Megvannak minden fejlett emberben az 1—3, de kevésben a 4. csoport *functiói*. Minthogy pedig a *typust* a *centrális functio* határozza meg, azért két *typus* emelkedik ki világosan:

»a. *a sensualis typus*, ahol vagy 1. *gyomor(gastrikus)* vagy 2. az *izom (kinetikus)* vagy 3. a *nemző ösztön (sexualis)* áll az élet középpontjában. Az *értelmi műveletek mind* ezen *centralis functiók* *szolgálatában* állanak s így *pusztán eszközök*;

»b) *az intelle duális typusban* mindazon *alakzatok foglalatok* össze, amelyekben a 2., 3., 4., *functiók* egyikének *érdeke* *kiépezi* a *centralis functiót*, melynek *szolgálatában* a *physiologiai ösztönök* állanak. Lehetnek *ennélfogva*: 1. *sensualisták*, 2. *phantasták*, 3. *gondolkodók*.

»Elfogadhatónak látszanak ezek rövid jellemzésére *Dessoir* elnevezései, aki az első csoportot »Zeugungsmensch«-nek (nemzőknek), a másodikat »Leistungsmensch«-nek (a tett embereinek nevezte. (Aesthetik und¹ allgemeine Kunstwissenschaft. 229. sk. II.) Természetesen vannak átmeneti típusok is. »Annyit azonban *állandó vonásul* lehet megtartani, hogy az a) *typusnái* nincs lehetőség arra, hogy a *reflexió fok* az *érzéki megértésen* *tul emelkedjek*, míg a b) *typusnál* már ezen lehetőség *nyitva áll ...*«

Meghökkenítő megállapítások. Hiszen az *értelem*: *hiányát*, a *merő érzékiséget* az *állatok jellemzőjéül* ismerjük. És itt nem *ágybéli defektusban szenvedő emberekről* van szó, hanem *egészséges, normális egyénekről*, csak *épen* nincs meg bennük valami, amit pedig az *ember legfőbb definiáló vonásául* állítottunk. Az az *aggasztó következtetés* kísért bennünket, hogy *ebben az emberinek* *mondott társadalomban* két *élőlény-faj* él együtt, *összekeveredve*. *Böhm* hajlik erre a nézetre: »általában *legalsó [értékelési] fokra* kerülnek az a) *typus formái*. Ezek a *rabszolgaságra praedestinált természetrajzi formák* [!]; nem ők *szabják meg a cselekvés tervszerűségét*, hanem az *intellectualisak*. Ezért a b) *typus formái* azok, *amelyek uralkodókká lesznek a társadalomban is*. Ezzel *semmi jogtalanság* nem esik az *alsióbb fokuakon*; ők csak *azt a területet* *lepi el, mely őket kosmikus értékük szerint megilleti*. S minden *abstract egyenlőség* *hangoztatása* ezen *nem változtat*.«

Valóban úgy volna, hogy a *történetet* *voltaképen* a *magasabb típus* »csinálja« és a *másikat* *csak vonszolja* *magával* *nagyobb értékűségének hatalmánál* *fogva* és ez *kénytelen* a *nem neki való élet erőszakát* *szenvedni*, *pusztán* azért, mert *fatális összekeveredtségben* él *amazokkal?* És valóban »az a)

typusnál nincs lehetőség arra, hogy a reflexió fok az érzéki megértésen túl emelkedjék«, s ezzel felemelkedjék a magasabbrendűek kasztjába? Pedig ezek, úgy látszik, szívesen látnák őket maguk közt. Épen az »abstract egyenlőség hangoztatása« igazolja ezt és a nagy géniuszok megváltásra irányuló tevékenysége. Az egész történelmen keresztül egy elszánt, törhetetlenül bízó erőfeszítés folyik, hogy minden embert emberré emeljen. El volna ennek zárva örökre az útja, biológiai okokból? Ki tudja? Ez már nem a történelemfilozófia kérdése.

Egyelőre, úgy látszik, meg kell állanunk *Böhm* Károlynak bármily kegyetlen, de tényeken alapuló és elméletileg is igazolt álláspontján. Annyival is inkább, mert egy jelentős kérdésünkre választ ad.

A történetnek két oldala van. Az egyikén csupa fényben halad a fejlődés eszmékben, alkotásokban, nagy emberek életében; a másikon nyoma sincs a fejlődésnek, csak a formák változnak, az a lét lényegében ugyanazt a sivár képet mutatja, mint a kőkorszak barlanglakójánál. Az egyikén él a b) típus, a másikon vegetál az a) típus. Aki az egyik oldalt látja optimista és hívője a haladásnak; aki a másikat, az! pesszimista és tagadja a haladás tényét. *Böhm* Károly tipológiája a történeti pesszimizmus tárgyi alapját rántja ki. A történet, úgy, amint azt meghatároztuk, a b) típus története. Az a) típus is történeti tényező, mert hiszen ő is hozzátartozik a környezet-hez, mint a természetes valóság egyéb »természetrizmi formái«, de a történet alanya az igazi ember, az, akiben világít az emberi öntudat és ég a fejlődés halhatatlan vágya.

